

વર્ષ ૮ | સળંગ અંક ૪૮ | જૂન ૨૦૨૧

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૮ // જૂન ૨૦૨૧

સંપાદકનું કથન ॥ ઉચ્ચારણ અને છંદોલય ૦ રમણ સોની

કાવ્યષટ્ક ॥ ૭ કાવ્યો ૦ અમૃત ઘાયલ

વાર્તા ॥ પરાકાયાપ્રવેશ ૦ મોહન પરમાર

ચરિત્ર ॥ યૌવનમૂર્તિ નર્મદ ૦ વિશ્વનાથ ભટ્ટ

હાસ્ય ॥ અધ્યાપકનું અર્થશાસ્ત્ર ૦ મદનકુમાર મઝુમદાર

કાવ્ય ॥ બાવળ ૦ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

વાર્તા-આસ્વાદ ॥ સર્વાઈવલ (જૉન વિન્ધામ) ૦ શરીફા વીજળીવાળા

પ્રવાસ ॥ પારિસ ૦ મહીપતરામ નીલકંઠ

નિબંધ ॥ આજ સેઈ સકાલ બેલાય! ૦ જ્યોતિષ જાની

ગઝલ ॥ મારી હાજરી નહોતી ૦ બરકત વીરાણી 'બેફામ'

લેખ ॥ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ ૦ નગીનદાસ સંઘવી

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સંપાદકનું કથન

ઉચ્ચારણ અને છંદોલય

રમણ સોની

(આ લેખ વ્યાપક જિજ્ઞાસુને પણ ધ્યાનમાં રાખીને લખ્યો છે, એથી પરિભાષાને હળવી કરી છે કે ટાળી છે. ભાષાવિજ્ઞાનના જાણકારો એમની રીતે એને ઉકેલી શકશે. છંદ પર ‘ગુજરાતી વિદ્વાનોએ’, ઉચ્ચારણ-શ્રવણ-કેન્દ્રી અભ્યાસો નથી કર્યા – એવી હમણાં ફેસબુક પર ચાલેલી ચર્ચા પણ આ લેખની ઉદ્ભાવક ભૂમિકા બની છે. –સંપા.)

ગુજરાતી કવિતા અત્યારે (આમ તો છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી) ગીત, ગઝલ, અછાંદસ – રૂપે લખાય છે, છાંદસ કાવ્યો જવલ્લે જ દેખાય છે. એટલે કવિઓને તેમજ વાચકોને છંદના મૂળભૂત લયનો અભ્યાસ કે મહાવરો નથી રહ્યો.

ગુજરાતી છંદ-પરંપરા સંસ્કૃત છંદો (વૃત્તો) અને છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઘડાયેલી છે એટલે ગુજરાતી છંદો સંસ્કૃત છંદોના લગાત્મક આલેખ(ગ્રાફ)ને અનુસરે છે. લગાત્મક આલેખ એટલે તે તે છંદની પંક્તિમાંનો લઘુ-ગુરુ (લ ગા) અક્ષરોનો ક્રમ, જેમ કે, શિખરિણી છંદનો આલેખ આ મુજબ છે. લગાગાગાગાગા લલલલલગાગા લલલગા. લઘુ= હસ્વ સ્વર; ગુરુ= દીર્ઘ સ્વર.

આ લગાત્મક આલેખ મૂળે તો અક્ષરકેન્દ્રી (syllabic) જ છે. જો કે સંસ્કૃતનાં ઉચ્ચારણોનું લિપિરૂપ જ સચવાયેલું રહ્યું હોવાથી ગુજરાતી છંદનો એક આધાર લિપિચિહ્નો –વર્ણો (letters) – રહ્યાં; પરંતુ ગુજરાતી છંદોનું પઠન-શ્રવણ લિપિના આધારવાળી આ સંસ્કૃત ભાષાની ઉચ્ચારણ-ભાતને અનુસર્યું –

કેમ કે તો જ છંદોનો લગાત્મક આલેખ સચવાય. કવિઓએ એ જ આલેખને કાનથી ઝીલ્યો, કહો કે કર્ણસાત્ કર્યો. પઠન-શ્રવણની આ રીતિને આપણે છંદના (ઉચ્ચારણ)લય તરીકે ઓળખીએ ને સ્વીકારીએ તો જ ગુજરાતી અક્ષરમેળ-છંદની કવિતાને – એ કવિતા-પરંપરાને – આત્મસાત્ કરી શકીએ. બોલચાલની (વ્યવહારની) ગુજરાતી સાથે એને મૂકીએ (એને એ રીતે નાહક અથડાવી મારીએ) તો ગુજરાતી છંદોના આલેખો ને એનું પઠન કૃત્રિમ લાગવાનાં ને પ્રશ્નો ઊભા થવાના. વર્ષોથી દઢ થયેલી છંદ-પઠનની એક પરંપરાને – ગાનની વિશિષ્ટ પરંપરાની જેમ જ – વ્યવહારનાં ઉચ્ચારણોથી ભિન્ન એવી એક પરંપરા લેખે જ સમજવાની-સ્વીકારવાની હોય. વ્યવહાર ભાષાની જે સ્વરભાત છે એની ફૂટપટ્ટીથી છંદ-આલેખને મપાય નહીં.

બોલાતી ભાષાઓમાં થતાં પરિવર્તનોના લાંબા ને સંકુલ ઇતિહાસમાં જવાને બદલે આપણે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરોના ઉચ્ચારણની કેટલીક વાત કરીએ. ગુજરાતી ભાષા સ્વરકેન્દ્રી (syllabic) છે પરંતુ શબ્દોમાં (કે ઉક્તિઓમાં) ગુજરાતી સ્વરોનાં ઉચ્ચારણોનું કાલમાન – હસ્વત્વ અને દીર્ઘત્વ – ચુસ્તપણે અક્ષર-નિયત ન રહેતાં સંદર્ભ-નિયત થયું. જેમકે સંસ્કૃતનો ‘નીતિ’ શબ્દ ગુજરાતી લિપિમાં લખાય છે તો એ જ રીતે (‘નીતિ’), પરંતુ ‘નીતિ’ શબ્દમાંના (અનુક્રમે) દીર્ઘ ઈ અને ડ્રસ્વ ઇ મૂળ (સંસ્કૃત)ની જેમ સ્થાન-નિયત રહ્યા નથી, ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં એ સંદર્ભનિયત બન્યા છે. ઉદા.તરીકે, શબ્દાન્તે આવતો સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે, આરંભે-વચ્ચે હસ્વ, એટલે ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એને લિપિમાં ફેરવીએ તો ગુજરાતીમાં ‘નિતી’ એમ લખવું પડે (ને વળી, ‘નીતિમાન’ શબ્દ ‘નિતિમાન’ એમ લખવો પડે, કેમકે એ શબ્દમાં ‘તિ’નો ‘ઈ’ એ અંત્ય સ્વર નથી).

હવે એક બીજી વાત : ગુજરાતી ‘અ’નાં લેખન અને ઉચ્ચારણ વિલક્ષણ છે.

ગુજરાતી લિપિ, જે સંસ્કૃતની દેવનાગરી લિપિનું જ આંશિક રૂપાન્તર છે, એની વર્ણવ્યવસ્થા (? alphabetical system)માં સ્વરના સ્વતંત્ર લિપિઘટકો ‘ઔ, ઐ, ઓ, એ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ’ છે; પરંતુ એ વ્યંજન સાથે જોડાય ત્યારે એના અનુક્રમે ‘ૐ, ૐ, ૐ, ૐ, ૐ, ૐ, ૐ, ૐ’ એવા યુક્ત લિપિઘટકો છે. પરંતુ ‘અ’ માટે કોઈ જ યુક્ત લિપિઘટક નથી; વ્યંજનઘટકમાં જ એનો અંતર્ભાવ થયેલો હોય છે. એટલે ‘કો, કી, કુ’ વગેરેમાં યુક્ત સ્વરઘટકો દૃશ્યમાન છે પણ ‘ક’માં એ દૃશ્યમાન નથી, સૂચિત (implied) છે. (એટલે કે એ ક્ +અ છે.) એની ગેરહાજરી (અનુપસ્થિતિ) બતાવવા એને જુદો પાડવો હોય તો વ્યંજનને હલન્ત (ખોડો) કરવો પડે છે. ઉ.ત. ક્વચિત.

ગુજરાતીના વાક્-વ્યવહારમાં – એટલે કે બોલચાલમાં – ‘અ’ સ્વર શ્રાવ્ય અને અશ્રાવ્ય એવી બે સ્થિતિઓ ધરાવે છે. (ભાષાવિજ્ઞાનની જૂની પરિભાષામાં એના ‘સ્વરિત, અસ્વરિત’ એવા પર્યાયો હતા.) શબ્દમાંના એના સ્થાન પ્રમાણે એ કાંતો ‘શ્રાવ્ય’ હોય, કાં તો ‘અશ્રાવ્ય’ હોય.

ઉદા.ત.,

૧. શબ્દના આરંભે (આદિસ્થાને) એ શ્રાવ્ય હોય છે; જેમકે – ‘અમારી’, ‘પનોતી’ વગેરે.

૨. શબ્દમાં બે ‘અ’ સાથે આવતા હોય તો એમાં પહેલો શ્રાવ્ય, બીજો અશ્રાવ્ય;

જેમકે ‘પથરો’માં ‘પ’ શ્રાવ્ય (પ્ +અ)

‘થ’ અશ્રાવ્ય (થ્+૦)

૩. જો ત્રણ ‘અ’ સાથે આવતા હોય તો પહેલા બે શ્રાવ્ય, ત્રીજો અશ્રાવ્ય; જેમકે ‘સરળતા’. (સરળતા)

૪. શબ્દના અંતે આવતો ‘અ’ અશ્રાવ્ય; જેમકે બેસ, બેસાડ, રામ, યોગ. (બેસ વગેરે)

શબ્દનો છેલ્લો ઘટક યુક્તાક્ષર (=જોડાક્ષર) હોય તો ગુજરાતીમાં એ અર્ધ-શ્રાવ્ય હોય છે. જેમકે પક્વ, મિત્ર, મસ્ત. [હિંદીમાં એ અશ્રાવ્ય કોટિનો છે તો મરાઠીમાં એ સ્પષ્ટ શ્રાવ્ય છે! જેમકે હિંદી મિત્ર એમ હલન્ત સંભળાશે; મરાઠીમાં મસ્ત્ અ એમ સ્પષ્ટ શ્રાવ્ય બનશે.

(નોંધ : ‘શ્રાવ્ય-અશ્રાવ્ય’નું વધુ વિશ્લેષણ કરીએ તો એક ફલક-રેખા (range) પણ બતાવી શકાય : એનાં કામચલાઉ બિંદુઓ -- સ્પષ્ટ શ્રાવ્ય(? દીર્ઘ), શ્રાવ્ય, અર્ધશ્રાવ્ય, અશ્રાવ્ય, એમ બતાવી શકાય.)

○

ઉચ્ચારણની આવી ભિન્ન સ્થિતિઓ (variations) છે, પરંતુ લિપિમાં આપણે અશ્રાવ્ય ‘અ’ને જોડાક્ષર થી કે હલન્ત કરીને બતાવતા નથી. એટલે કે ‘પથ્ રો’ કે પથ્રો’ કે ‘રામ્’ કે ‘અસરૂકારક્’ એમ લખતા નથી. ઉચ્ચારણમાં થતાં ગયેલાં પરિવર્તનોને લિપિમાં દાખલ કરતા નથી. લિપિને આપણે સ્થિર રાખવા માગીએ છીએ – એકવાક્યતા માટે આપણે ઉચ્ચારણની હસ્વ-દીર્ઘ, શ્રાવ્ય-અશ્રાવ્ય કોટિઓને નજરઅંદાજ કરીને લિપિનું પરંપરાપ્રાપ્ત રૂપ જ કાયમ, સ્થિર રાખીએ છીએ. વારસાની એ જાળવણી છે. ને એ આપણી જરૂરિયાત, બલકે અનિવાર્યતા છે. લેખન આપણે ઉચ્ચારણ મુજબ નહીં, પણ એની સ્થિર કરેલી રૂઢિ/પરંપરા મુજબ કરીએ છીએ.

○

એ જ રીતે અક્ષરમેળ છંદોનું આપણું લેખન-પઠન-શ્રવણ કેવળ શ્રાવ્ય ‘અ’ને અનુસરનારું છે. સંસ્કૃતના જોડાક્ષરોમાં કે હલન્તમાં ‘અ’ નથી, એ સિવાય શબ્દનાં આદિ-મધ્ય-અંત બધાં જ સ્થાનોમાં ‘અ’ પૂરો શ્રાવ્ય છે ને એ અક્ષર(સિલેબલ) લિપિમાં દૃશ્યમાન થયેલો જ છે. ગુજરાતીનાં અક્ષરમેળ છંદકાવ્યો એ પરંપરાને અનુસરે છે. અને એથી, બધાં જ સ્થાનોમાં આવતો ‘અ’ શ્રાવ્ય તરીકે જ ઉચ્ચારાય છે/પઠન-પરંપરાનો જ

અંશ બને છે. એ પઠન-ઉચ્ચારણ પરંપરા, સંસ્કૃત શ્લોકો આદિના પઠનની કંઠ-પરંપરા. (oral tradition)માંથી ઊતરી આવી છે એમ પણ કહી શકાય.

છંદની આ ઉચ્ચારણ-લય-પરંપરાનો જેને અભ્યાસ નથી કે ખ્યાલ પણ નથી એમને ‘તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો’ પંક્તિમાં કૃત્રિમ ઉચ્ચારનો દોષ દેખાય છે – એ લોકો ઉપરની પંક્તિમાંના રૂ, થૂ, અને કૂ ને ખોડા (હલન્ત) ઉચ્ચારે છે; ને પછી છંદની ફેરવિચારણાની જિંકર કરે છે!

હવે બીજી મહત્ત્વની વાત સાંભળો કે છંદનો આલેખ/નકશો સંપૂર્ણપણે સ્વર/અક્ષર-લક્ષી (સિલેબિક) છે. નીચેની પંક્તિઓ વાંચો –

૧. ગી **ત** ધ્વ નિ પ્ર ગ ટી શૂ ન્ય વિ શે જ ડૂ બે (નરસિંહરાવ)

ગા **ગા** લ ગા લ લ લ ગા લ લ ગા લ ગા ગા (છંદ વસંતતિલકા)

૨. નિ હા ણું છું શું હું મ ન હ ર વ સં **ત** પ્ર સ ર ને? (કાન્ત)

લ ગા ગા ગા ગા ગા લ લ લ લ લ ગા **ગા** લ લ લ ગા (શિખરિણી)

કોઈ પૂછે કે (૧)માં ગીતનો ત ગુરુ (ગા) કેમ બતાવ્યો છે? ને (૨)માં ‘વ’ લઘુ છે ને ‘ત’ ગુરુ કેમ છે?

અક્ષરમેળ છંદોના પઠન/શ્રવણમાં યુક્તાક્ષરનો થડકો એના પૂર્વસ્વર પર પડતો હોય છે ને એ સંજોગોમાં એ પૂર્વ સ્વર હસ્વ (લઘુ) હોય તો પણ દીર્ઘ (ગુરુ) ઉચ્ચારાય/સંભળાય છે.

એ પંક્તિસ્થાનોની ઉચ્ચાર-રેખામાંના વ્યંજન-સ્વર ઘટક અંશો છૂટા પાડીને એનું વિશ્લેષણ (સ્કેનિંગ) કરીએ –

૧. ગીતધ્વનિ ગૂઈ **ત્ઞધ્** વ્ઞ ન્ઈ

ગા **ગા** લ ગા

૨. વ સં ત પ્ર સ ર વ્ઞ સ્ઞં **ત્ઞપ્** ર્ઞ સ્ઞ ર્ઞ

લ ગા **ગા** લ લ લ

લાલ રંગથી જુદાં પાડેલાં ઉદાહરણોમાં **વ્યંજન-સ્વર-વ્યંજન(cvc)** એવો અક્ષરઘટક દીર્ઘ સંભળાય છે.

એક ઉદા. **વ્યંજન-વ્યંજન-સ્વર-વ્યંજન**નું પણ જોઈએ? :

...ભારે થયેલ, તમરું રહ્યું **સ્વર** વહાવી. (ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી) [સૂવ્અર્ ccvc]

ગાગા લગાલ લલગા લલ **ગા** લગાગા (વસંતતિલકા)

વળી, અક્ષરમેળ છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પણ દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે, કેમકે કોઈપણ અક્ષરમેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર ગુરુ (ગા) જ હોય.

ઉદા.

વિજન પથને ચીલેચીલે તમિસ્રમહીં ઘ**ન** (રાજેન્દ્ર શાહ)

લલલ લલગા ગાગાગાગા લગાલલગા લ**ગા** (હરિણી)

છંદની આ પરંપરા છે એટલે કાં તો એને એ જ રૂપે સ્વીકારવાની હોય અથવા છંદની વાતને (એની ભાત કૃત્રિમ લાગતી હોય તો) છોડી દેવી જોઈએ – વ્યવહારનાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો સાથે એને અથડાવી મારવી ન જોઈએ.

○

છંદ પર ‘ગુજરાતી વિદ્વાનોએ’, ઉચ્ચારણ-શ્રવણ-કેન્દ્રી અભ્યાસો પણ, ખૂબ વિગતે ને ઊંડાણપૂર્વક કરેલા જ છે. એ જોણે જોયા/વાંચ્યા ન હોય એમને હું નીચેનાં પુસ્તકોની ભલામણ કરું છું :

૧. બૃહત્ પિંગળ, રામનારાયણ પાઠક, ૧૯૫૫, (બીજી આ. ૧૯૯૨) :

પાઠક સાહેબની ૨૫ વર્ષની સાધનાના ફળરૂપ ૮૦૦ પાનાંનો આ ગ્રંથ શકવર્તી ગ્રંથ ગણાયો છે. એમાં એમણે અક્ષરમેળ વૃત્તોની ઝીણવટભરી ચર્ચા કરવા ઉપરાંત માત્રિક છંદોનું તેમજ સ્વરપ્લુતિવાળી દેશીઓનું પણ સમર્થ વિષ્લેષણ (સ્કેનીંગ) કર્યું છે. એમાં સ્વરની ઝીણવટો પણ કર્ણપટ્ટતા ને શ્રવણકૌશલથી પકડી છે.

૨. અનાર્યનાં અડપલાં અને બીજા પ્રકીર્ણ લેખો, જહાંગીર સંજાના, ૧૯૫૫, બીજી આ. ૨૦૦૭

વિવેચનલેખોના આ પુસ્તકમાં પિંગળ(છંદશાસ્ત્ર)ની સમર્થ ચર્ચા-સમીક્ષા કરતા બે ઉત્તમ લેખો છે :

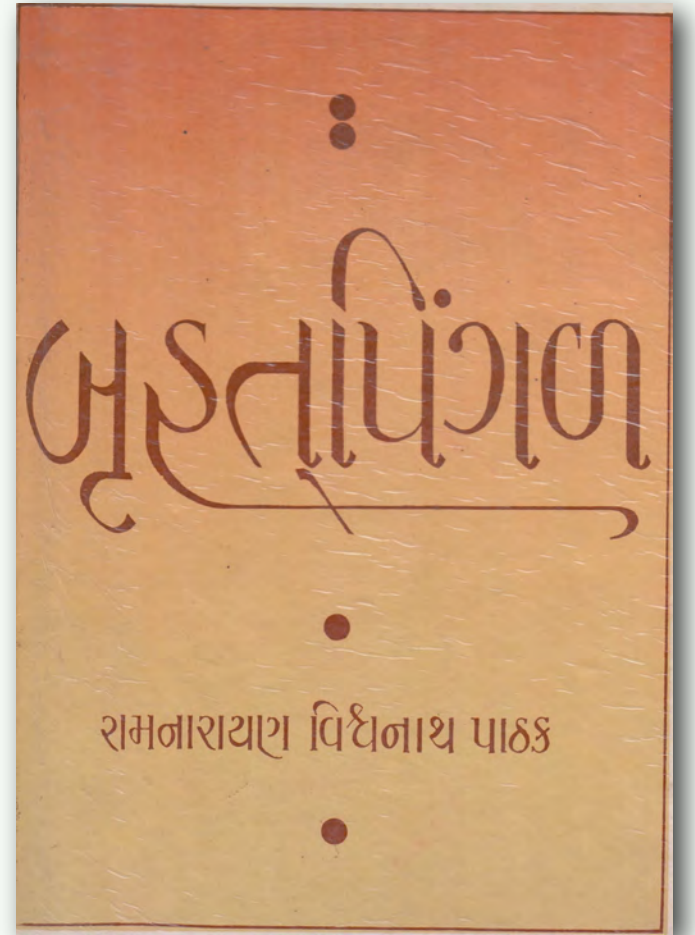
(૧) [ખબરદારકૃત] 'કલિકા' અને [એમનો] પ્રયત્નબંધ – એમાં વ્યવહારભાષા મુજબ નવો છંદ શોધનાર ખબરદારનો સબળ પ્રતિવાદ છે.

(૨) 'બૃહત્ પિંગળ'ની વિશ્લેષક સમીક્ષા.

આ ચર્ચામાં ભાગ લેવા સૌને નિમંત્રણ છે. લખાણ નીચેના સરનામે મોકલવું :

ramansoni46@gmail.com or W.app ૯૨૨ ૮૨૧ ૫૨૭૫

રમણસોની

કાવ્યષટ્ક

અમૃત 'ઘાયલ'

'ઘાયલ' ઉપનામથી જાણીતા અમૃતલાલ લાલજીભાઈ ભટ્ટ (જ. ૩૦.૯.૧૯૧૫- અવ. ૨૫.૧૨.૨૦૦૨)નો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના સરધારમાં. કોલેજના પહેલા વર્ષ સુધીના અભ્યાસ પછી સરકારી નોકરીમાં જોડાયેલા ને નિવૃત્તિ પછી રાજકોટમાં સ્થિર થયેલા. એમની ગઝલો મુશાયરામાં લોકપ્રિય થયેલી એ સાથે કાવ્યગુણે પણ ધ્યાનપાત્ર. એમણે સાતત્યથી ગઝલ-સાધના કરી અને ૭ કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા. એનો સર્વ-કાવ્ય-સંગ્રહ 'આઠો જામ ખુમારી' નામે પ્રગટ થયેલો. કવિ ઘાયલ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને નરસિંહ મહેતા અવોર્ડથી સન્માનિત થયેલા.

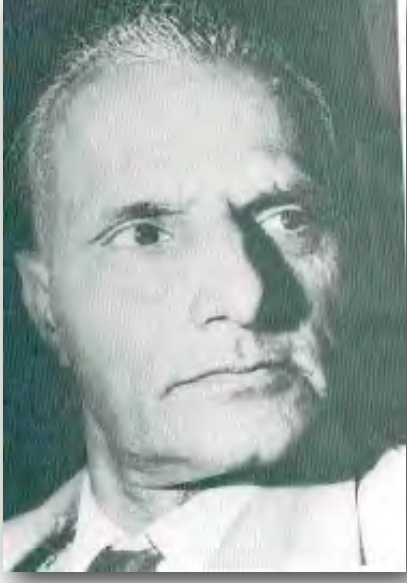
કચ્છનું પાણી

ભાંભરું તોયે ભીંજવે ભાવે,
વણબોલાવ્યું દોડતું આવે
હોય ભલે ના આંખની ઓળખ,
તાણ કરીને જાય એ તાણી,
વાહ રે 'ઘાયલ' કચ્છનું પાણી!

જાય હિલોળા હરખે લેતું,
હેતની તાળી હેતથી દેતું.
હેત હરખની અસલી વાતું,
અસલી વાતું જાય ન નાણી,
વાહ રે 'ઘાયલ' કચ્છનું પાણી!

આગવી બોલી બોલતું જાયે,
પંખી જેમ કલ્લોલતું જાયે,
ગુંજતું જાયે ફૂલનું ગાણું,
વેરતું જાયે રંગની વાણી,
વાહ રે 'ઘાયલ' કચ્છનું પાણી!

સ્નેહનું પાણી શૂરનું પાણી,
પોતના પ્રચંડ પૂરનું પાણી,
હસતું રમતું રણમાં દીઠું,
સત અને સિન્દૂરનું પાણી,
વાહ રે 'ઘાયલ' કચ્છનું પાણી!

નીકળ્યા!

ના હિન્દુ નીકળ્યા, ન મુસલમાન નીકળ્યા,
કબરો ઉઘાડી જોયું તો ઇન્સાન નીકળ્યા.

સહેલાઈથી ન પ્રેમનાં અરમાન નીકળ્યા,
જો નીકળ્યા તો સાથ લઈ જાન નીકળ્યા.

તારો ખુદા કે નીવડ્યાં બિન્દુય મોતીઓ,
મારાં કરમ કે અશ્રુઓ તોજાન નીકળ્યાં!

એ રંગ જેને જીવ સમા જાળવ્યા હતા,
એ રંગ એક રાતના મહેમાન નીકળ્યા.

મનમેળ કાજ આમ તો કીધા હતા કરાર,
કિન્તુ કરાર ક્લેશનાં મેદાન નીકળ્યાં.

કરતા હતા પહાડનો દાવો પલાશ પણ,
આવી જો પાનખર તો ખર્યા પાન નીકળ્યાં.

હું મારા શ્વાસ જેમને સમજી રહ્યો હતો,
'ઘાયલ', એ શ્વાસ મોતનાં ફરમાન નીકળ્યાં.

(આઈં જમ ખુમારી)

મને ગમે છે

કાજળભર્યાં નયનનાં કામણ મને ગમે છે,
કારણ નહીં જ આપું કારણ મને ગમે છે.

લજજા થકી નમેલી પાંપણ મને ગમે છે,
ભાવે છે ભાર મનને, ભારણ મને ગમે છે.

જીવન અને મરણની હર ક્ષણ મને ગમે છે,
એ ઝેર હોય અથવા મારણ, મને ગમે છે.

ખોટી તો ખોટી હૈયાધારણ મને ગમે છે,
જળ હોય ઝાંઝવાનાં તોપણ મને ગમે છે.

હસવું સદાય હસવું, દુઃખમાં અચૂક હસવું,
દીવાનગી તણું આ ડ્રહાપણ મને ગમે છે.

આવી ગયાં છો આંસુ, લૂછો નહીં ભલા થઈ,
આ બારેમાસ લીલાં તોરણ મને ગમે છે.

લાવે છે યાદ ફૂલો છાબો ભરી ભરીને,
છે ખૂબ મહોબતીલી માલણ, મને ગમે છે.

દિલ શું હવે હું પાછી દુનિયાય પણ નહીં દઉં,
એ પણ મને ગમે છે, આ પણ મને ગમે છે.

હું એટલે તો એને વેંઢારતો રહું છું,
સોગંદ જિંદગીના! વળગણ મને ગમે છે.

ભેટ્યો છું મોતને પણ કેં વાર જિંદગીમાં!
આ ખોળિયાની જેમ જ ખાંપણ મને ગમે છે!

'ઘાયલ', મને મુબારક આ ઊર્મિકાવ્ય મારાં,
મેં રોઈને ભર્યાં છે, એ રણ મને ગમે છે.

(આઈં જમ ખુમારી)

લિજ્જત છે

ગભરુ આંખોમાં કાજળ થઈ, લહેરાઈ જવામાં
લિજ્જત છે,
ચર્યાનો વિષય એ હોય ભલે, ચર્યાઈ જવામાં
લિજ્જત છે!

વેચાઈ જવા કરતાંય વધુ વહેંચાઈ જવામાં લિજ્જત
છે,
હર ફૂલ મહીં ખુશ્બો પેઠે ખોવાઈ જવામાં લિજ્જત
છે.
પરવાના પોઠી જાય છે ચિર મૌનની ચાદર ઓઢીને,
હે દોસ્ત, શમાની ચોખટ પર ઓલાઈ જવામાં
લિજ્જત છે.

દુઃખ પ્રીતનું જ્યાં ત્યાં ગાવું શું? ડગલે પગલે પસ્તાવું
શું?
એ જોકે વસમી ઠોકર છે પણ ખાઈ જવામાં લિજ્જત
છે.

જે અંધ ગણે છે પ્રેમને તે આ વાત નહીં સમજી જ
શકે;
એક સાવ અજાણી આંખથી પણ અથડાઈ જવામાં
લિજ્જત છે.

બે વાત કરીને પારેવાં થઈ જાય છે આડાંઅવળાં,
કેં આમ પરસ્પર ગૂંથાઈ, વીખરાઈ જવામાં લિજ્જત
છે!

સારાનરસાનું ભાન નથી પણ એટલું જાણું છું
'ઘાયલ',
જે આવે ગળામાં ઊલટથી એ ગાઈ જવામાં લિજ્જત
છે.

(આઠો જમ ખુમારી)

શબ્દની આરપાર

શબ્દની આરપાર જીવ્યો છું,
હું બહુ ધારદાર જીવ્યો છું.

સામે પૂરે ધરાર જીવ્યો છું,
વિષ મહીં નિર્વિકાર જીવ્યો છું.

ખૂબ અંદર બહાર જીવ્યો છું,
ઘૂંટે ઘૂંટે ચિકાર જીવ્યો છું.

મધ્યમાં જીવવું જ ના ફાવ્યું,
હું સદા બારોબાર જીવ્યો છું.

મંદ ક્યારેય થઈ ન મારી ગતિ,
આમ બસ મારમાર જીવ્યો છું.

આભની જેમ વિસ્તર્યો છું સતત,
અબ્ધિ પેઠે અપાર જીવ્યો છું.

બાગ તો બાગ, સૂર્યની પેઠે,
આગમાં પુરબહાર જીવ્યો છું.

હુંય વરસ્યો છું ખૂબ જીવનમાં,
હુંય બહુ ધોધમાર જીવ્યો છું.

આમ 'ઘાયલ' છું અદનો શાયર પણ,
સર્વથા શાનદાર જીવ્યો છું.

(આઠો જમ ખુમારી)

શૂન્ય કરતાં તો...

કેમ ભૂલી ગયા? દટાયો છું.
આ ઈમારતનો હું પાયો છું.

હું હજી પૂર્ણ ક્યાં કળાયો છું?
અડધોપડધો જ ઓળખાયો છું.

વિસ્તર્યા વિણ બધેય છાયો છું!
હું અજબ રીતથી ઘવાયો છું!

આમ તો એક બિંદુ છું કિંતુ,
સપ્ત સિંધુથી સંકળાયો છું!

સૂર્યની જેમ સળગ્યો છું વર્ષો,
ચંદ્રની જેમ ચોડવાયો છું!

વઠ નથી વિપ્ર, આ જનોઈનો,
આમ હું આડેઘડ કપાયો છું.

રામ જાણે શું કામ હું જ મને,
સર્પની જેમ વીંટળાયો છું!

એ જ છે પ્રશ્ન: કોણ કોનું છે?
હુંય મારો નથી, પરાયો છું!

સાયું પૂછો તો સત્યના પંથે,
ખોટી વાતોથી દોરવાયો છું!

ઊંચકે કોણ પંથ ભૂલ્યાને?
આપમેળે જ ઊંચકાયો છું.

મીંડું સરવાળે છું છતાં 'ઘાયલ',
શૂન્ય કરતાં તો હું સવાયો છું.

(આઠો જામ ખુમારી)

(અહીં 'વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા'-માંથી)

વાર્તા

પરકાયાપ્રવેશ

મોહન પરમાર

પગથાર પર ઊભા હોઈએ, ને મન ડોલવા માંડે. ઘડીભર તો એમ થઈ આવે કે હમણાં પડી જઈશું. પણ પડાય નહિ. છતાં મનમાં ભીતિ તો રહ્યા જ કરે. કાંઈક એવી હાલત સ્વામી ચિમનાનંદજીની થઈ હતી. ચકોરજી આવીને કહી ગયેલા, તે વખતે એવી કોઈ સાઠગાંઠ નહોતી. જનસમૂહેય સાથે હતો. નફિકરા થઈને બધું જોયા કરેલું. ચકોરજીના ચહેરાની રેખાઓ જોઈને જ પામી જવાયું હતું. છતાં ઊભડક મન રાખીને કશું જ બન્યું નથી તેવી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને શ્રોતાજનોને ઉદ્બોધન કરેલું, ઘણા સમય પછી શ્રોતાજનો મંત્રમુગ્ધ બની ગયા હતા. ચકોરજીને તો એ જ જોઈતું હતું.

પણ ચિમનાનંદજીના ચહેરા પર થોડો અહમ્નો રણકાર બજવા લાગેલો. ચકોરજીની દષ્ટિથી એ અજાણ્યું રહ્યું નહિ. શ્રોતાઓ સામે જે જે સત્વચનો સ્વામીજીએ ઉચ્ચારેલાં તે સર્વનો આધાર લઈને ચકોરજીને જરા વધારે મોકળાશથી સમજણ કેળવવી હતી.

જો સ્વામીજી તૈયારી દર્શાવે તો... આટલા વિચાર માત્રથી જ ચકોરજીના મોં પર આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો. ચેલાઓ મોડે સુધી જાગેલા એટલે થાકના માર્યા એ તો સૂવા ચાલ્યા ગયા. ચિમનાનંદજી માટે સૂવાની વ્યવસ્થા થવા માંડી ત્યારે ચકોરજીએ આવીને અગમચેતી વાપરી.

‘સૂવાનું તો કાયમ છે.’

‘એટલે?’

‘ચાલો, આજ તો રાતને હૃદયમાં સ્થાપી દઈએ...’

‘ટક્કર ઝીલવી ભારે થઈ પડશે.’

‘આમ કહીને તમે તમારું ખુદનું અપમાન ન કરો....’

ચકોરજી બોલતાં તો બોલી ગયા. પણ ભારે પસ્તાવો થયો. થોડીવાર તો ચિમનાનંદજીના ચહેરાની બદલાતી રેખાઓ જોવામાં મગ્ન બન્યા. કોણ જાણે મજા પડવા લાગી.

ચિમનાનંદજીએ શંકાભરી નજરે ચકોરજી સામે જોયું. ચકોરજીની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી. ચિમનાનંદજીના હાડોહાડમાંથી જ્વાળાઓ ભભૂકી. કાચી વયના સંન્યાસીની રીતભાતથી મર્મસ્થાન આળું આળું થઈ ગયું. ચકોરજી જોતા જ રહી ગયા. પણ મોં પર રહસ્યમય હાસ્ય ઉછળતું હતું. શયનખંડ ભણી પગ પછાડતા જતા ચિમનાનંદજીનો વાંસો ખુલ્લો થઈને એમની સામે તગતગતો હતો.

ચિમનાનંદજી તેમના ખંડમાં જઈને આડા થયા. ચકોરજીના મોં પર ઊછળતા રહસ્યમય હાસ્યને પામવાની મથામણ આદરી. વીતી ગયેલી પળો સામે આવીને તેમના હાડોહાડને ટપારતી

હતી. પણ જે વીતી ગયું તે વીતી ગયું... હવે એ પળો પાછી ન આવે.

નવી પળોનું નિર્માણ કરવાનું મન થયું. હજુ તો પ્રભાત થવાને વાર હતી. એ પલંગમાં બેઠા થયા. દૂર દૂર આકાશમાં જોઈને પોતાની જાત સાથે વાતોએ વળ્યા. આકાશમાં અવનવા આકારો દેખાતા હતા. અસ્તિત્વની શોધ આરંભવા જતાં સાવ ઝીણા તંતુઓ હાથ લાગ્યા. એ ન્યાલ થઈ ગયા. આ તો મોટી ઉપલબ્ધિ હતી.

એ ઊભા થયા. હાથમાં દંડો લીધો. આશ્રમમાં એમનો જ એકમાત્ર ખંડ અલાયદો હતો. બાકીના ખંડ હાર બંધ ગોઠવાયેલા હતા. જેમાં ચેલાઓ, શ્રમિકો, ભાવિકો, યાત્રાળુઓ વગેરેનો ઉતારો રહેતો. અત્યારે બધા ખંડ શૂન્ય બનીને પોઢતા હતા.

એક પછી એક ખંડ પસાર કરતાં કરતાં એમને લાગ્યું કે બધું શૂન્યવત્ છે. ચોમેર દૃષ્ટિ ફેંકી.

એક રીતે બધું શૂન્યવત્ અને બીજી રીતે જુઓ તો બધું ભર્યું ભર્યું... કશું જ શૂન્ય નહિ. રાત મીઠુંમધુરું ગાતી હતી. ને તે અવાજ એમના અંતરમાં જુદો રણકો ઊભો કરતો હતો. આ રણકો એમને ચકોરજીના ખંડ સુધી ખેંચી ગયો. બારણાં બંધ હતાં. અંદર એક નાનકડા દીવડાની જ્યોત ઝળહળ ઝળહળ થઈ રહી હતી. એમનો હાથ બારણું ખખડાવવા માટે આગળ વધ્યો. પણ તરત જ મનમાં ઝળહળ જ્યોત ઝબકી ઊઠી. ને એમણે લંબાવેલો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. એમણે બારણાની તીરાડમાંથી જોયું. ચકોરજીનો પલંગ ખાલીખમ હતો. ચિમનાનંદજીની આંખને શંકા નહી.

જરા ત્રાંસા થઈને એમણે જોયું તો ભોંય પર ગોદડી બીછાવીને તેના પર ચકોરજી પલાંટી વાળીને બેઠેલા. બે ઢીંચણ પર હાથ ટેકવીને એ ટટ્ટાર બેઠા હતા. આંખો બંધ હતી, દીવડાનો પ્રકાશ એમના ચહેરા પર એવી રીતે પથરાયો હતો કે હોઠ હલતા હતા તે જોઈ શકાતું હતું. ચિમનાનંદજીને કુતૂહલ થયું. એમણે બારીકાઈથી જોવા માંડ્યું. ચકોરજીના ચહેરાના ભાવપલટા જોઈને એ પોતે તેમાં લીન થઈ ગયા. ખરેખર? અદ્ભુત

સૌંદર્ય... કશો ખખડાટ ન થાય તે માટે ઉતાવળથી ચાલવા જતાં એ બારણા સાથે અથડાઈ પડ્યા. થોડીવાર તો એ હેબતાઈ ગયા જાણે! અપરાધીની જેમ સંકોચાઈને, સહેજ બારણાથી આગળ જઈને ઊભા રહી ગયા.

જે પળો સામે આવીને ઊભી હતી, તે પળોની તો એમને કલ્પનાય નહોતી. ફટાફટ બારણાં ખોલીને ચકોરજી બારણા વચ્ચે આવીને ઊભા. ખંડમાં ઝળહળ ઝળહળ થતા દીવડાનો પ્રકાશ એમના મોં પર પથરાયો. ચિમનાનંદજી ચકોરજીના મોં સામે જોવા લાગ્યા. ચકોરજીએ સહેજ ડોકું નમાવી સ્વામીજીની સામે ઉપહાસભરી નજરે જોયું. એમની ઉપહાસભરી નજરથી બચવા ચિમનાનંદજી વધારે સંકોચાયા.

તેમની આ સ્થિતિ જોઈને ચકોરજીને પ્રથમ તો ધીમું ધીમું હાસ્ય આવ્યું. પછી ધરતી ખખડી ઊઠે તેવા મોટા અવાજે ચકોરજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. પળવારનું હાસ્ય. બીજી પળે તો એમણે હાસ્ય સમેટી લીધું. સ્વામીજી કંઈ સમજે તે પહેલાં તો દેહને ખંડમાં ધકેલીને એમણે બારણાં ફટોફટ બંધ કરી દીધાં. હિમ પડ્યા જેવું થયું. પણ હાડ ગળવાને બદલે ધમધમી રહ્યાં હતાં. બારણા આગળથી એ ખસી ગયા. જતાં જતાં તે તરફ એવી રીતે દષ્ટિ ફેંકી કે હમણાં બધું જ ભસ્મીભૂત થઈ જશે જાણે... ભાંગેલા હૈયે એ પ્રાંગણમાં આવ્યા.

પ્રાંગણમાં બધે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. ચકોરજીના ખંડની ઝળહળ જ્યોત આંખો સામે નાચતી હતી. એ જ્યોતની ચકોરજીના ચહેરા પર પથરાયેલી આભા એમને ત્રાસ આપતી હતી. ચકોરજીની ગતિવિધિઓ સામે આશ્રમ અકસ્માતમાં ઘવાયો હોય તેમ ગોદડું ઓઢીને પોઢ્યો હોય તેવું લાગતું હતું. આ પરિસ્થિતિથી એ નિરાશ થયા. મનમાં કશાકનો અભાવ સાલવા લાગ્યો. હવે ખંડમાં પાછા જવું જ નથી એમ મનમાં નક્કી કરીને આશ્રમની બહાર નીકળ્યા. આકાશમાં તારાના તેજપુંજ ચોમેર પથરાયેલા હતા. એમાં ભળી જવાનું સ્વામીજીને મન થયું. ક્ષિતિજમાં નજર નંખાય ત્યાં સુધી એમણે નજર નાંખી. ઝાંખાપાંખા દેખાતા તારાઓ પર વહાલ ઊભરાઈ આવ્યું. કશું જ નહિ... માત્ર તારો બનીને આકાશમાં વિહરવા મળે તોય જીવન સાર્થક... પણ અત્યારે જ આવું કેમ સૂઝતું હતું. એમણે આકાશની તેજધારાઓ સામે જોઈને પોતાની જાત સાથે સંવાદ રચ્યો. પા પા પગલી પાડતાં આવરણો એમના દેહ પર લદાવા માંડ્યાં હતાં. આવરણના ભારથી લચી પડેલી કાયાને એ મારી મચડીને બેઠી કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. કશી સફળતા મળતી નહોતી. એ નિઃસહાય થઈને દંડાના સહારે ઊભા રહ્યા. આકાશી તત્ત્વો સાથે જોડાણ, સંઘાતાં વાર થઈ રહી હતી. હવે ઊભા રહેવું અઘરું હતું. ધીમે ધીમે આશ્રમમાં પેઠા. ખંડના બારણા સુધી આવતાં આવતાં તો અનેક રાત્રિ જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો. એ રાત્રિઓના પ્રહર અને પ્રહરની ઘડીઓ અને ઘડીઓના...

કેટલો બધો સમય... ને પોતાનું અસ્તિત્વ તો સાવ શૂન્ય... કશું જ નહિ... સાવ મીંડુ... ખંડનું બારણું વટાવીને ખંડમાં પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં જાણે અનેક જોજન પસાર કર્યા હોય તેવું લાગ્યું. મઘમઘાટ અત્તરથી સુગંધિત અને જુદા જુદા રાચરચીલાથી સુશોભિત ખંડ સ્વામીજીને અવાવરુ લાગ્યો. સાગસીસમનો ઢોલિયો કાંટાળા માંચડા જેવો લાગતો હતો. એ ધીમે રહીને ઢોલિયા પર બેઠા. શરીરમાં કાંટા વાગવા જેવું થયું. પટ્ટશિષ્ય ચકોરજી હાથમાં કંથેરનું કાંટાળું જાળું લઈને એમને પજવી રહ્યા હતા. ચકોરજી...! દાંતની વચ્ચે આવેલા હોઠ પર લોહીનાં બિન્દુ બાઝી ગયાં. ન સમજી શકાય તેવી વેદના થતી હતી. છતાં એય નિરર્થક તો હતી જ. વીતેલી પળોને સ્થિતિગત કરવા માટે ઘણી રાતો આ રીતે પસાર કરેલી. અત્યારે એ પરિસ્થિતિ આમ એકાએક ઉઘડી આવશે તેવું તો કલ્પેલું જ નહિ. ચકોરજીએ ખરા સમયે સોગઠી મારી હતી. પણ એ સોગઠી

ચકોરજીને ભારે પડી જશે... સ્વામીજીનો અંતરાત્મા ખળભળી ઊઠ્યો. અંતરમાં બરાબરનું તુમુલયુદ્ધ મચ્યું હતું. ક્રોધ વારેઘડીએ ઊંચોનીચો થતો હતો. અહમ્ એની પડખે ચડ્યો હતો, ને મોહ એની પીઠ પંપાળી રહ્યો હતો. સ્વામીજી જાણે ષડ્રિપુનું પૂતળું આવું પૂતળું વર્ષો પહેલાં આમથી તેમ આથડતું હતું. એ અસલ ઘરેડમાં સ્વામીજી પેઠા કે સ્વામીજીમાં એ ઘરેડ પેઠી.... સ્વામીજીનો આત્મા કાયાની બદલાતી જતી ધરી પરથી ખસી ગયો હતો. પણ તેમાંથી બચવા કેટલાંક નિરુપદ્રવી તત્ત્વો જોર કરી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજી ખળભળી ઊઠ્યા. આંખો સામે ચકોરજીની ખડખડાટ હસતી મુખમુદ્રા ખિખિયાટા કરવા લાગી. આંખોમાં દ્વેષભાવના ભળી. નિરુપદ્રવી તત્ત્વો મદ સામે નિષ્પ્રાણ થવા લાગ્યાં. ક્રોધ ઉછાંછળો થઈને અંતરમાં કૂદ્યો. ષડ્રિપુ સળવળી ઊઠ્યા. દોડીને ચકોરજીની છાતીમાં બચકું ભરે તેવું તેવું થવા લાગ્યું. સ્વામીજી સવાર પડવાની રાહ જોવા લાગ્યા. હજી તો ખાસ્સું અંધારું હતું. દેહનાં બધાં અંગોપાંગ ફફડવા લાગ્યાં. સહેજવાર એમણે આંખો બંધ કરી. તરત જ એક આકાર આંખોના પડળમાં ભરાયો. ઝોકું આવ્યું. લબડી પડતી ડોક ડોલતી હતી. ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં હાથની ઝાપટ મારી, તે આકારને ખસેડવા મથવા લાગ્યા. આંખોનાં પોપચાં ભારેખમ થઈને લબડી પડ્યા જેવું થયું. કશાય આવરણ વિના વૃત્તિઓ બહેકવા લાગી હતી. એમણે હાથમાં તલવાર લીધી ને ચકોરજી ઉડતા ઉડતા આવીને અંગૂઠો બતાવવા લાગ્યા.

‘કેવું લાગ્યું?’

‘...’

‘કેમ સીવાઈ ગયા? દરેક મનુષ્યની આ જ ગતિ છે....’

‘એટલે ?’ બોલવું નહોતું તોય સ્વામીજીથી બોલાઈ ગયું.

‘તમારી જાતનું નિરીક્ષણ મારે કરવાનું ન હોય!’ એટલું કહીને ચકોરજી થોડા આઘા ખસ્યા. સ્વામીજીની આંખનાં પડળ પર એટલો બધો ભાર લદાયો કે તે ભાર તળે ચકોરજીની ધૂંધળી આકૃતિ જ માત્ર જોઈ શક્યા. એમણે નાગી તલવાર ચકોરજી સામે તાકી. ચકોરજીનું મસ્તક ઉતારીને આશ્રમના દરવાજે લટકાવવાનું એમને મન થયું. વૃત્તિઓ બહેકી બહેકીને બહાર આવી. સ્વામીનો આત્મા જાણે કોઈ રાક્ષસમાં પ્રવેશ્યો હોય તેમ એ ઝઝૂમવા લાગ્યા. તલવાર ચક્કર ચક્કર ફરતી હતી. ચકોરજી તેનાથી બચવા ફાંફાં મારતા હતા. સ્વામીજી પડતા આખડતા ચકોરજી તરફ ધસી રહ્યા હતા. ચકોરજી બે હાથ જોડી એમને વિનવી રહ્યા હતા. સ્વામીજીના ક્રોધની માત્રા વધતી જતી હતી. ચકોરજીનું ધડમૂળથી અસ્તિત્વ મીટાવી દેવા એ દાઢો પીસીને તલવારબાજી કરી રહ્યા હતા. તલવાર ચકોરજીની ગરદન લગોલગ પહોંચી જતી હતી. હમણાં ચકોરજીનો શિરચ્છેદ થઈ જશે તેવું લાગતું હતું. પણ તલવાર ચકોરજીના જોડાયેલા હાથને અડી અડીને પાછી પડતી હતી. કોઈ યુક્તિઓ ખપમાં આવતી નહોતી સ્વામીજી થાક્યા. એમણે તલવાર પડતી મૂકી. હાથમાં ભાલો લીધો. હાથને ઝાટકો મારીને એમણે ભાલાને હવામાં રમતો મેલ્યો. પવનવેગે ભાલો ચકોરજી તરફ જઈ રહ્યો હતો. લાગતું હતું કે હમણાં જ ચકોરજીની છાતી વીંધાઈ જશે. પણ છાતી સુધી આવી પહોંચેલા ભાલાને ચકોરજીના જોડાયેલા હાથ નડ્યા. ને ભાલો ખડીંગ કરતો ભોંય પર પડ્યો. સ્વામીએ ગદા લીધી, વીંઝોળી, ને પછી હવામાં ફેંકી. ગદા એવી જોશપૂર્વક જઈ રહી હતી કે હમણાં ચકોરજીના લમણા ભાંગીને ભૂકકો થઈ જશે.... પણ જેવી ગદા ચકોરજીના હાથને અડી કે તરત જ ફુટીને વેરણછેરણ થઈ ગઈ. સ્વામીજી થાક્યા. ચકોરજીને કેમ કરીને નાથવા તેની સમજ પડતી નહોતી. એમણે ભાથામાંથી તીર કાઢ્યું. હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તેના પર

ચડાવ્યું. કાનની બૂટ સુધી પણ છ ખેંચીને હવામાં ફેંક્યું. હાહાકાર મચી ગયો. સ્વામીજીના મનમાં શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી. એ ખંધુ હાસ્ય વેરતાં વેરતાં તાલ જોવા રોકાયા. ચકોરજી પોરસાયા. તીર તો જાણે એમની વિસાતમાં જ ન હોય તેમ મદમસ્ત બનીને ઊભા રહ્યા હાથ જોડાયેલા હતા, પણ મનની વિનમ્રતા એ ખોઈ બેઠા. પવનવેગે આવેલા તીરને રોકવા એમણે હાથ ઊંચા કર્યા. પણ તીર તો કશાયની પરવા કર્યા વિના એમના મસ્તકને ઘડથી જુદુ કરીને ભોંય પર પટકાયું. ધરતીકંપ થવા જેવું થયું, ભોંય પર પડેલું ઘડ તરફડતું હતું. ને મસ્તક ઘુમરીયો લેતું હતું. સ્વામીજી મલક મલક હસવા લાગ્યા. એમની આંખોના પડળમાંથી છટકીને આકૃતિ ભાગંભાગ કરવા લાગી. એ એમનાથી જિરવાયું નહિ. માંડ માંડ મીંચાયેલી આંખ ખોલીને એ ખંડમાં ટગર ટગર જોવા લાગ્યા. બધું બદલાયેલું લાગતું હતું. જાણે ઘણા વર્ષો પછી આ જગ્યાએ આવ્યા હોય તેવો ભાસ થયો. કેમ આમ થયું? આશ્ચર્ય રહી રહીને અંતરમાં અમળાવા લાગ્યું. એ પલંગમાંથી ઊભા થયા, જે વીતી ગયું એનો હરખશોક શા ખપનો? એ બારણું વટાવીને ખંડની બહાર નીકળ્યા. ઝાંખું ઝાંખું, અજવાળું પૃથ્વી પર પથરાવા લાગ્યું હતું. હમણાં સવાર પડશે..... પછી.... ચકોરજી અહીં નહિ હોય.... સ્વામીજી મનમાં ઓઝપાયા. પછી ?.... બધે જ સૂનકાર... ક્યાંય અજવાળું નહિ.... અકસ્માતમાં ઘવાયેલો આશ્રમ કાયમ માટે ગોદડું ઓઢીને સુઈ જશે. એ ખંડમાં આવ્યા. પલંગમાં બેઠા. અંતરમાં ડોકિયું કર્યું. જાત નિરીક્ષણ? હા... ચકોર જીના અપમાનજનક ઘા વાગેલા ત્યાં સુગંધિત ફૂલ ઊગ્યાં હતાં. અંતરના શત્રુઓ પરાજય વહોરીને બંદીવાન થયા. એમણે ઊંચાનીચા થઈને બંધ તોડવા ઉધામા કર્યા. સ્વામીજી વીફરી બેઠા. મનની તૂટતી રેખાઓ સાથે સંધાન રચાયું, દીવાલ પર ટીંગાડેલી તલવાર હાથમાં લીધી. એમણે પટ્ટાબાજી ખેલી. ખુવારી થવા લાગી. બધું જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યું. ભારે કાપંકાપા ચાલી. એ મરણિયા થઈને લડી રહ્યા હતા. ઉછાંછળા થઈને કૂદકા મારતા શત્રુઓ વળી વળીને એમના પર હુમલો કરતા હતાં. પણ પૂરી સજ્જતાથી તલવારબાજી ખેલી રહેલા સ્વામીજીએ શત્રુનાં ઘડમાથાં જુદા કરી નાખ્યાં હતાં. ઘવાયેલા યોદ્ધાની જેમ એ ખંડની બહાર નીકળ્યા... દોડ્યા.... બહાર હારબંધ આવેલા ખંડ વટાવીને એમણે ચકોરજીના ખંડમાં દષ્ટિ કરી. ચકોરજી સ્વામીજીની છબી મોં સામે રાખીને ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં બેઠા હતા. ચકોરજીના મોંની સુકુમારતા સ્વામીજીની છાતી પર હરફર કરી રહી હતી. એ ક્ષણે ક્યાંક એકલદોકલ મંદિરમાં ઘંટારવ થયો. બધું સમથળ.... બનવા માંડ્યું હતું. છાતી પર હાથ પસવારતાં પસવારતાં સ્વામીજીને લાગ્યું કે પોતે સ્વામીજી નહિ, પણ માત્ર ચકોરજી છે, ચકોર જી...

[મોહન પરમારની વાર્તાસૃષ્ટિ, સંપા. માય ડિયર જયુ, ૨૦૦૫]

ચરિત્ર

યૌવનમૂર્તિ નર્મદ

વિશ્વનાથ ભટ્ટ

નર્મદની ત્રણ ચાર છબી મળી આવે છે, તેમાંથી આ એક જોવા જેવી છે. જૂની ઢબનું, કાંડા આગળથી ચડાવવી પડે એવી લાંબી બાંયોવાળું, ભરાવદાર અંગ સાથે બરાબર ચોટી ગએલું, કસથી બાંધેલું તસતસતું અંગરખું પહેરી તથા માથે ઘંટીના પડ જેવી મોટી બ્રાહ્મણશાહી પાઘડી મૂકી તેમાં એ ખુરશી પર બેઠો છે. ડાબો હાથ છટાથી ડાબા સાથળ પર રાખી દીધો છે તથા જમણા હાથની કોણી બાજુના સુંદર વસ્ત્રથી

આચ્છાદિત ટેબલ પર ટેકવી તેની તર્જની લમણે લગાડી રાખી છે – જાણે કોઈ દીર્ઘ ચિન્તનમાં કે ઊંડા મન્યનમાં પડ્યો હોય એવી છાપ તે પાડી રહી છે. આંખો દેખીતી તો સંમુખ જોઈ રહી છે, પણ વસ્તુતઃ અન્તર્મુખ બની આત્મેતર સર્વ વસ્તુઓને જાણે ઉવેખી રહી છે. છબીની નીચે એક તરફ ‘ઉમ્મર, ૨૭’ને બીજી તરફ ‘નર્મદ આખરે જુદાઈ જ’ એમ છાપેલું છે. બત્રીસ વરસની ઉંમરે એણે પોતાનો જે ગદ્યસંગ્રહ પહેલવહેલો પ્રકટ કર્યો તેમાં આ છબી એણે ગ્રન્થારંભે મૂકેલી. છબીની પેઠે એ સંગ્રહની ટૂંકી પ્રસ્તાવના પણ લાક્ષણિક છે. તેમાં એ કહે છે : ‘આ સંગ્રહ મેં મારે માટે જ છપાવ્યો છે –પછી લોકો એનો લાભ લો તો લો. પંદર વરસમાં જુદા જુદા આકારમાં છપાઈ ને બાહાર વેરાતું પડેલું ને લખાઈને ઘરમાં રઝળતું અને કામ પડેથી મુશ્કેલે હાથ લાગતું એવાં લખાણનો સંગ્રહ મારી ટેબલ પર હાજર હોવો જ જોઈયે. એ લખાણ, પ્રસંગના જોસ્સાઓની નીશાની છે, માટે એમાંના વિચારોને ચોમાસાનું ડોહોળાયલું પાણી સમજવું – અલબત્ત થોડાં વરસ પછી (ફેરફાર સાથે ફરીથી છપાય તો) એ વિચારો શર દઝતુનાં પાણી જેવા થાય ખરા. મારા વિચારને માટે સમજુક ગમે તેમ બોલો, પણ આટલું તો હું જ ખાતરીથી કહું છું કે મારાં ગદ્યની ભાષા, સને

૧૮૨૧થી તે આજદીન લગીમાં બહાર પડેલા જાણવાજોગ નમુનામાંની એક છે... અહીંના ને જીલ્લાના ઘણાએક લોકોની ઈચ્છા અને કેટલાએક મિત્રોની વિનંતિ અ ઉપરથી મેં મારું ચાડું (જરમનીથી કોતરાવી અણાવી) ગ્રન્થને આરંભે મુકવાનો અવિવેક કર્યો છે.’

આ છબી ને આ પ્રસ્તાવના એમાં નર્મદજીવનનું એક પાસું બહુ સ્પષ્ટ તે સચોટ રૂપમાં અંકાઈ ગયું લાગે છે. લમણે મૂકેલી તર્જનીની લાક્ષણિકતા-કંઈક અંશે લોકોથી ચાહીને જુદા તરી આવવા તથા તેમનું ખાસ લક્ષ ખેંચવા ઈરાદાપૂર્વક ધારણ કરેલી લાક્ષણિકતા, મુખમુદ્રાની અંદર વ્યક્ત થતું મન્યન - ‘ચોમાસાનાં ડોહોળાયલાં પાણી’ની યાદ આપતું વમળભરપૂર મન્યન-આંખો દ્વારા સૂચવાતી વૃત્તિની આત્મલીનતા, ‘લોકો લાભ લો તો લો,’ ‘સમજુક ગમે તે બોલો’ એની અંદરની બેપરવાઈ, ‘તોપણ ખાતરીથી કહું છું’ એની અંદરનો અચળ આત્મવિશ્વાસ, ‘આ સંગ્રહ મેં મારે માટે જ છપાવ્યો છે,’ ‘મારી ટેબલ પર હાજર હોવો જ જોઈયે’ એમાંનો ‘અભિમાનનો રણકો,’ ‘જરમનીથી કોતરાવી અણાવી મારું ચાડું મુકવાનો અવિવેક કર્યો છે’ એમાંની નિખાલસ નફ્ટાઈ - ‘હા, હું અવિવેકી છું, તમારે કહેવું હોય તે કહો’ એવી નિખાલસ નિઃસ્પૃહ નફ્ટાઈ — આ બધામાંથી એક જ વ્યક્તિ તરી આવે છે—શક્તિથી છલકાતી, ‘જોસ્સા’નાં ‘ડોહોળાં પાણી’માં અટવાતી તણાતી પણ આખરે તરતી, જગતની સામાન્ય મર્યાદાઓને ઠોકર મારવામાં રાયતી, આત્મશ્રદ્ધાથી ઊભરાતી, ને પોતાની જ ધૂનમાં મસ્ત એવી કોઈ વિલક્ષણ યૌવનમૂર્તિ. અને આ જ નર્મદજીવનનું પ્રધાન સ્વરૂપ. નર્મદ એલે જ સનાતન યૌવનમૂર્તિ.

જગતમાં આપણે જાતજાતનાં મનુષ્યો જોઈએ છીએ, પરન્તુ અવસ્થા પરત્વે તેમ પ્રકૃતિ પરત્વે પણ મુખ્યત્વે તે ત્રણ વર્ગમાં પડે છે : બાળક, યુવાન, ને જરઠ. જગતનાં ઘણાં માણસો નિત્ય બાળક જેવાં જ હોય છે. દેખાવમાં હોય ચાળીસ પચાસનાં, છતાં તે દસ વરસથી આગળ ભાગ્યે જ વધ્યાં હોય છે. કાંકરાની પેઠે ધનસંચય કરનારાં, ઢીંગલાઢીંગલીની પેઠે પુત્રપુત્રીને જેમતેમ પરણાવી રાયનારાં, ને ઘરની ઘોલકી બહાર કદી પગ જ નહિ મૂકનારાં એવાં આપણાં અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ઉંમરે ગમે તેવડાં હોય, પણ વસ્તુતઃ સદાનાં બાળકો જ છે, બીજી બાજુ, ઘણાં માણસો, ભરજુવાનીમાં પણ ડોસાડોસી જેવાં જ હોય છે. એમનો આકાર જુવાન જેવો હોય છે, પણ આત્મા તો જરઠ જ હોય છે. દુનિયા છે તેવી જ બહુ સારી છે એમ માનનારાં, સો ગળણે ગળી-ગળીને પાણી પીનારાં અનેક ઠરેલ, ઠાવકાં ગણાતાં જુવાન સ્ત્રી-પુરુષો તત્ત્વતઃ જરઠ જ છે. જગતનો મોટો

ભાગ આવાં નિત્યજરઠોનો જ બનેલો છે. વ્યવહાર નભે છે— સંસારના સારામાઠા સઘળા અંશો યથાવત્ જળવાઈ રહે છે—તે એમને જ લીધે. તો ત્રીજા પ્રકારનાં મનુષ્યો નિત્યયુવાન હોય છે. દેહ વૃદ્ધ થાય, છતાં એમનો આત્મા તો સદા યે યૌવનથી થનગની રહ્યો હોય છે. એમના જીવનમાં સદા ઉત્સાહ ઊછળતો હોય છે, ને શક્તિ લાવારસની પેઠે ઘૂમાઘૂમ કરી રહી હોય છે. એમની ઈચ્છાશક્તિ અદમ્ય હોય છે ને આદર્શ મહાન હોય છે. જગત જેવું છે તેવું કદી એમને સન્તોષ આપી શકતું નથી. વર્તમાન અપૂર્ણ જગતમાંથી કોઈ પૂર્ણ જગત સરજાવવાની એમની નિત્ય લગની હોય છે અને જગત જે કંઈ પ્રગતિ કરી શકે છે તે પણ આવા યુવક આત્માઓના યત્નોને જ લીધે. દુનિયામાં જે કંઈ સુધારા થાય છે તેમાં પ્રેરક બળ આવા યુવાનોનું જ હોય છે. નર્મદ આવો નિત્યયુવાન હતો.

એનું આ યૌવન જે વિવિધ સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામ્યું તેમાંનાં થોડાં સંક્ષેપમાં ઝપાટાબંધ જોઈ જઈએ.

યૌવનનું સ્થૂળ પ્રાકૃત સ્વરૂપ તે શક્તિનો ઉદ્રેક છે. યુવાન દેહમાં શક્તિનો ઓઘ ઊભરાતો હોય છે. એના શરીર મન ઉભયમાં ચેતન લખલખતું હોય છે. આ બધો બળપ્રવાહ ઠાલવવો ક્યાં તેનો એને જાણે કે વિચાર થઈ પડે છે. એ બળપ્રવાહ પછી ઉત્સાહ, સંકલ્પ-શક્તિ, ઉદ્યોગશક્તિ આદિરૂપે મૂર્ત થાય છે. નર્મદથી ઈષત્પરિચિત જન પણ જાણે છે કે એનામાં આ સર્વ લક્ષણો પ્રબળ પ્રમાણમાં હતાં. એનામાં પણ શક્તિનો ઓઘ ઊછળતો હતો. ‘આ કરી નાખું, તે કરી નાખું’ એવી એની નિત્યની લગની હતી, ઉત્સાહથી ઉછળતું જીવનબળ એની નાડીઓમાં ધસમસી રહ્યું હતું. એ જીવનબળ આગળ એને કશું અશક્ય લાગતું નહિ. અતિ વિષમ સંજોગોમાં એણે કરેલી પિંગળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ એના સંકલ્પબળ તેમ જીવન-બળના ઉદાહરણરૂપ છે. એને ઠેકાણે બીજો કોઈ હોત તો પોતાનો પ્રયાસ તેણે મૂકી જ દીધો હોત, પણ નર્મદે તો એકવાર કવિ થવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એને અંગે આવશ્યક એવું સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન-સાધન એણે સંપડાવવું જ જોઈએ, અને એ સંપડાવ્યું ત્યારે જ એ જંપીને બેઠો. છેક ઉત્તરાવસ્થા સુધી નર્મદમાં યૌવનનું ઊભરાતું ચેતન—શારીરિક તેમ માનસિક ઉભય પ્રકારનું ચેતન—તેમ ઉત્સાહ, ઉદ્યોગશક્તિ, અતે ધારું પાર પાડવાનું સામર્થ્ય આ પિંગળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સમયે હતું તેથી પણ વિશેષ પ્રમાણમાં હતું તેનાં બે યાદગાર દૃષ્ટાન્ત એ ગુજરાતી વાઙ્મયને આપતો ગયો છે : (૧) ‘નર્મકોશ’ ને (૨) ‘રાજ્યરંગ’. ભરજુવાન માણસ પણ જેના વિચારે થડકી જાય એવાં એ બે ગંજાવર કામો એણે ઊતરતી અવસ્થાના દિવસોમાં શરૂ કર્યા અને પાર વિનાનાં વિઘ્નો છતાં અતુલ પ્રયત્ને એણે પાર પાડ્યાં. નર્મદ જેવો જબ્બર જુવાન જ તે કરી શકે. બાકી એકલે હાથે પહેલવહેલો કોશ કરવો એ રમત વાત નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઈ ત્યારથી કોશ કરવાની વાતો કરતી હતી, અને એના જેવી સંસ્થાને તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વસ્તુ હતી, છતાં તે વાતો કરતી જ રહી અને નર્મદે એ ધમાકામાં તૈયાર કરી નાખ્યો, અને તૈયાર કર્યા પછી પ્રકટ કરવામાં પારાવાર મુશ્કેલી પડ્યા છતાં તે સઘળીની સામે થઈ ‘ગરવી ગુજરાત’ને ચરણે તે ધર્યો ત્યારે નિરાંત અનુભવી શક્યો તે એની ઊભરાતી યૌવનશક્તિનું જ પરિણામ છે. ‘રાજ્યરંગ’ જેવો આદિકાળથી આજ સુધીનો દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય બધાં રાજ્યનો ઇતિહાસ આલેખવાની એની યોજના પણ ‘નર્મકોશ’ જેવી જ ગંજાવર—સાધારણ માણસના હાજાં ગગડાવી મૂકે એવી ગંજાવર—હતી. આજની ઘડીએ પણ એવું કામ માથે લેવાની હામ ગુજરાતમાં કોઈ ભીડી શકે એમ નથી. તો આજથી સાઠ વરસ પર નર્મદે તે માથે લઈ સંજોગોના પ્રમાણમાં ઉત્તમ રૂપે પાર પાડ્યું એમાં જેવું તેવું પરાક્રમ એણે દાખવ્યું નથી. કાળ જતાં ગુજરાતી વાઙ્મયમાં આ બન્ને કૃતિઓનું મૂલ્ય ભલે ઘટી જાય, પણ એની અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગશક્તિ, ખંત, ધીરજ, ને કોટિ ઉપાયે પણ ધાર્યું પાર પાડવાનું સંકલ્પબળ એ સઘળા યૌવનગુણોના ચિરંજીવ દૃષ્ટાન્ત તરીકે આ બન્ને કૃતિઓનું મૂલ્ય નર્મદજીવનમાં તો સદાકાળ રહેશે જ.

(‘વીર નર્મદ’, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, ૧૯૩૩-માંથી)

હાસ્ય

અધ્યાપકનું અર્થશાસ્ત્ર

મદનકુમાર મજમુદાર

૧. પ્રાધ્યાપક 'અ'નો પ્રાધ્યાપક 'બ'ને પત્ર :

પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'બ'જી,

આઠ મહિના પહેલાં આપે મારી પાસે રૂ. ૨૦ (અંકે રૂપિયા વીસ પૂરા) ઉછીના લીધા હતા એનું આપ કૃપા કરી સ્મરણ કરશો તો આપનો આભારી થઈશ. તમારે મારી પાસે લોન લેવી પડી એ એક રહસ્ય છે. મેં તમને પૈસા ધીર્યા એ એથી પણ મોટું રહસ્ય છે. પરંતુ આ ઘટના બની છે એ ચોક્કસ. એ પૈસા પાછા વાળવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા વિષે મેં આપને કરેલાં અનેક સૂચનોનું પરિણામ આવ્યું નથી. ઉછીનું લીધેલું પાછું કદી આપવું નહિ એવી આપની આર્થિક નીતિ કે જીવનફિલસૂફી હોઈ શકે. પરંતુ આવતે ભવે નહિ પણ આ ભવમાં જ દેવું ભરપાઈ કર્યા વિના સગા બાપનો પણ છૂટકો થતો નથી એ આપે જાણી લેવું ઘટે.

મારા પૈસા તરત જ મને પાછા મળી જવા જોઈએ. વળી પ્રિય પ્રાધ્યાપકજી, એક અત્યંત અગત્યના મુદ્દા વિષે આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. સર કારે આપણા હિત અને કલ્યાણ માટે રૂપિયાનું અવમૂલ્યાંકન કરી કૃપાનો કેવો ધોધમાર વરસાદ વરસાવ્યો છે તેનાથી આપ અને હું પરિચિત છીએ. એ સાદો અંદાજ લગાવીએ તો વીસ રૂપિયાની કિંમત આજે અઠ્ઠાવીશ રૂપિયા થાય. એથી આપે મને રૂ. ૨૮.૦૦ આપવાના રહેશે. ખરી રીતે તો મેં આપને ધીરેલાં નાણાં ઉપર આપે આઠ ટકા પ્રમાણે વ્યાજ આપવું જોઈએ. પરંતુ એ હું જતું કરું છું. આપણા અત્યંત ઘનિષ્ઠ સંબંધમાં વ્યાજને સ્થાન ન હોઈ શકે. આપ કૃપા કરી વળતી ટપાલે ૨૮.૦૦ રૂપિયાનો કોસ ચેંક રજિસ્ટરથી મોકલી આપવાની વિનંતી સ્વીકારી મને આભારી કરશો.

લિ. આપનો 'અ'.

૨. પ્રાધ્યાપક 'બ'નો 'અ'ને ઉત્તર :

પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'અ'જી,

તમારો તારીખ વગરનો પત્ર મળ્યો. તમારી પાસે કોઈ પણ સમયે, કોઈ પણ સ્થળે મેં કાંઈ પણ ઉછીનું લીધું હોય તેવું મને સ્મરણ નથી, છતાં તમારા શબ્દોને માન આપી તેને સાચા માની લેવા જેટલું સૌજન્ય બતાવ્યા વગર હું રહી શકતો નથી. અવમૂલ્યાંકનની તમારી વિચારણા ભૂલભરેલી, વિચિત્ર અને બેહૂદી છે. તમારી કોલેજે તમારા પગારને અવમૂલ્યાંકનના પ્રમાણમાં બરાબર કરી આપ્યો છે ખરો?

બેન્કમાં રાખેલાં નાણાં અવમૂલ્યાંકનના પ્રમાણસરના હિસાબે ભરપાઈ કરી આપવા તમારી બેન્ક તૈયાર છે? મેં તમારી પાસે રૂ. ૨૦-૦૦ લીધા હોય તો મારે તમને વીસ જ પાછા આપવા જોઈએ, એ બરાબર છે. તો તમે કૃપા કરી નિરાંતે મને જણાવજો કે વીસ રૂપિયા સ્વીકારવા તમે તૈયાર છો કે કેમ? વ્યાજ છોડી દેવાની તમારી ભવ્ય ઉદારતાએ મને તમારો ભવેભવનો ઋણી બનાવી દીધો છે.

લિ. તમારો 'બ'.

પ્રાધ્યાપક 'બ'ના ઉત્તરનો 'અ'એ આપેલો પ્રત્યુત્તર :

પ્રિય અધ્યાપક 'બ',

ખોટી તારીખ લખેલો તમારો પત્ર વાંચી મને પારાવાર દુઃખ થયું છે. તમે ચોક્કસ જ આઠ મહિના પહેલાં મારી પાસેથી વીસ રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા એની પૂરી ખાતરી રાખજો. આજના કપરા, ત્રાસદાયક મોંઘવારીના દુઃખી દિવસોમાં હું વ્યાજ છોડી દેવા તૈયાર છું ત્યારે તમે તો અવમૂલ્યાંકનના પ્રમાણની વ્યર્થ બેવફૂરીની વાત ઉપાડો છો. કોલેજ કે બેન્ક યોગ્ય આચરણ ન કરે તેથી તમારે યોગ્ય આચરણ કરતાં શા માટે અટકી જવું જોઈએ? તમારું સોનાનું કાંડાઘડિયાળ તમે જે કિંમતે લીધેલું એ જ કિંમતે વેચી દેવા તૈયાર છો? ના, તો પછી? અવમૂલ્યાંકનના પ્રમાણમાં નાણાં ચૂકવવાનો ઈનકાર કરી ખરા પરસેવાની મારી કમાણી લૂંટી લેવાની તમારી બદદાનતને તે શું કહું? કંઈ નહિ. હું ખોટ ખમી લઈશ. મારાં કર્યાં હું ભોગવીશ. મને વીસ રૂપિયાનો ચેક ત્વરાથી એકદમ મોકલી આપશો.

લિ. આપનો 'અ'.

૪. પ્રાધ્યાપક 'અ'ના પ્રત્યુત્તરનો પ્રત્યુત્તર,

પ્રાધ્યાપક 'અ',

આ સાથે તમારા નામનો રૂ. ૨૦-૦૦નો ચેક નં SBE ૧૨૩૪૫૬ ૭/૨૦-૫-૬ ૬નો બીડ્યો છે. કૃપા કરી બનતી ત્વરાને મને એની પહોંચ મોકલી આપો. મૂર્ખાઈ ભરેલા આરોપ કરવાની ટેવ છોડી દેશો તો તમારું જ હિત થશે.

લિ. તમારો 'બ'.

૫. 'અ'નો 'બ'ને પત્ર :

પ્રિય અધ્યાપક 'બ',

તારીખ વગરના આપના પત્ર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો ચેક બીડવામાં નથી આવ્યો. આપ સગવડભરી રીતે જ એમ કરવાનું ભૂલી ગયા છો. ચેક ટાંકણીથી કે સ્ટેપલથી પત્ર સાથે ચોંટડવો જોઈએ. આર્થિક બાબતના પત્રવ્યવહારમાં આપે વિશેષ કાળજીવાળા થઈ જવું જોઈએ. કૃપા કરી વળતી ટપાલે રૂ. ૨૦-૦૦નો ચેક મોકલી આપશો.

લિ. આપનો 'અ'.

૬. પ્રાધ્યાપક 'બ' 'અ'ને જણાવે છે :

પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'અ',

તમે તો મને ગભરાવી મૂક્યો. પરબીડિયું ખોલતી વખતે ચેક તમે ક્યાંય પાડી નાખ્યો હોય એવો પૂરો સંભવ છે. ભલા થઈ સમગ્ર ઘરમાં ઝીણવટભરી શોધ કરી મને એ વિષે નિરાંતે જણાવજો. કૃપા કરી આર્થિક પત્રવ્યવહાર વિશે પાઠ ભણાવવાના માસ્તવેડા છોડી દેશો તો આભારી થઈશ.

તમારો 'બ'.

૭. 'અ'નો 'બ'ને જવાબ :

પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'બ'જી,

મારી અજાયબીનો કોઈ પાર નથી. શક્ય તેટલી તમામ શોધખોળને અંતે હું એવા ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી ગયો છું કે, આપના પત્ર સાથે ચેક બીડવામાં આવ્યો ન હતો. આપના પત્ર પર કોઈ ઠેકાણે ટાંકણી કે સ્ટેપલનું કાણું સરખું દેખાતું નથી. આવો એકાદ ચેક આપ લખી જ શક્યા હો તો કૃપા કરી ચેકબુકના કાઉન્ટર ફોઈલમાં તપાસ કરી જોજો. પછી ચેક લખ્યાનું જણાય તો આપની બેન્કને ચેક કેન્સલ કર્યાનું જણાવી દેજો ને બીજો નવો ચેક વળતી ટપાલે મારા પર રવાના કરજો.

લિ. આપનો 'અ'.

૮. પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'અ',

આ સાથે તમારા નામનો રૂ. ૨૦નો કોસ ચેક નં. SBF/૨૩૪૫૬૭.૫-૭-૬૬ ટાંકણીથી પત્ર સાથે ચોંટાડીને બીડ્યો છે; તેની રસીદ મને વળતી ટપાલે મોકલી દેજો.

લિ. તમારો 'બ'.

૯. પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'બ',

આપના પત્ર સાથે ચેક બીડવામાં નથી આવ્યો. પરંતુ આપના કાપડિયાની ઉઘરાણીનું બિલ ટાંકણીથી વળગાડેલું છે. આપ એક્સર્ડ થતા જાઓ છો. મને મારા પૈસા મોકલી આપશો ખરા?

લિ. આપનો 'અ'.

૧૦. પ્રિય પ્રાધ્યાપકજી 'અ',

હું ખૂબ જ દિલગીર છું. મને પેલું બિલ પાછું મોકલજો. આ સાથે ચેક મોકલું છું.

લિ. તમારો 'બ'.

૧૧. અધ્યાપક 'અ'નો પ્રાધ્યાપક 'બ'ને પત્ર :

પ્રિય પ્રાધ્યાપક 'બ'જી,

આપણી અધ્યાપકની જાતને વિસ્મૃતિનું વરદાન મળેલું છે. વળી પ્રામાણિક થવાનો શાપ પણ વળગેલો છે. આ પત્ર તેનું પરિણામ છે.

પ્રિય પ્રાધ્યાપકજી, આપના. છેલ્લા પત્ર સાથે ચેકને બદલે મહિના જૂનું કોલસાવાળાનું બિલ નીકળ્યું એથી ભયંકર

આઘાત અનુભવતો હું બેભાન થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં મારી પ્રિય પત્ની જે આપણા અત્યાર સુધીના પત્ર-ચહારથી પરિચિત હતી તેણે મને યાદ દેવડાવ્યું કે ચેક નથી મોકલાવ્યો તેથી દુઃખી થશો નહિ. આપણે તો જ્ઞાયદામાં છીએ. ખરી રીતે તો પ્રાધ્યાપક 'બ' પાસે વીસ રૂપિયા તમે નથી માગતા પણ તેઓ તમારી પાસે વીસ રૂપિયા માગે છે. આઠ મહિના પહેલાં તમે એમની પાસે વીસ રૂપિયા ઉછીના લીધેલા, નહિ કે તમે એમને આપેલા. તમારા એ દેવાદાર નથી પરંતુ લેણદાર છે. સાહિત્યનો વિષય હોવાથી આ આર્થિક આંટીઘૂંટી હું સમજી શક્યો નથી. પરંતુ પ્રિય પત્ની જે કહે તે સાચું જ માની લેવાની આપણી જાતને ટેવ પાડવી પડે છે. હું આનંદમાં આવી ગયો ને બેભાન થતો બચી ગયો, આપ પણ આ પત્રથી આનંદમાં આવી જશો. આપનો આનંદ દ્વિગુણિત કરવા હું આપને હવે રૂ. ૨૦ને બદલે રૂ. ૩૦નો ચેક સત્વરે મોકલવા વિનંતી કરું છું. વીસ રૂપિયા જેવી રકમ યાદ રાખવી મુશ્કેલ છે તે એટલી નાની રકમમાં લેવું શું ને આપવું શું?

એથી તમે રૂ. ૩૦/-નો ચેક મોકલશો તો ૫૦/-નો રાઉન્ડ ફિગર થવાથી આપણે બન્નેને ખૂબ સરળતા થઈ જશે. ભવિષ્યમાં આપણે ૫૦ની પંચાત કરવાની રહેશે, તો કૃપા કરી ચેક મોકલવા વિષેનો આપનો આગ્રહ ને ઉત્સાહ મંદ કર્યા વગર રૂ. ૨૦ બદલે રૂ. ૩૦નો ચેક વળતી ટપાલે વ્યવસ્થિત રીતે લાંબો વિચાર કર્યા વિના મોકલી જ આપશો.

લિ. આપનો સદાનો 'અ'

(‘હાસ્યનવનીત’; અહીં ‘હાસ્ય નિબંધ સંગ્રહ’-માંથી)

કાવ્ય

બાવળ

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

બાવળ,

ઊંચો વધીને આકાશને ચીરી નાખ

તારી હજારો શૂળ વડે,

નક્ષત્રો ને તારાઓનીય પેલે પારથી

તાજી હવા મળે એની રાહ જોઉં છું.

તારી જિજીવિષા આપ મને,

બાવળ, વિષાદના દેવ,

સૂકીભટ્ટ ધરતીમાં રોપી શકું મારાં મૂળ

ને ઝઝૂમું ગરમ ગરમ સૂસવાતા વાયરાની સામે.

ના, જીવવાનો ક્યાં છે અર્થ?

અર્થ ને નર્થની લમણાઝીંકમાં

દરિયાનો રસ્તો ભૂલી ગઈ સરસ્વતી

મારી તરસી આંખોને

ઝાંઝવાનાં પાણીનો કશોય નથી અર્થ.

બાવળ,

આપણે તો વિષાદનો સંબંધ.

નિષાદના બાણથી એકાદ કોંચથી વીંધાય

તોય તારો શોક ક્યાં પામવાનો શ્લોકત્વ?

ને તોય લખાવાનું છે એક રામાયણ.

વાર્તા-આસ્વાદ

સર્વાઈવલ – જોન વિન્ધામ

શરીફા વીજળીવાળા

આજે વાત જોન વિન્ધામની વાર્તા 'સર્વાઈવલ'ની. John Wyndham (૧૯૦૩-૧૯૬૯) હકીકતે John Beynon Harrisનું ઉપનામ છે. Science Fiction (SF)ના તેઓ જાણીતા લેખક છે. SF લખતી વખતે માનવજીવનને નિયંત્રિત કરતાં નૈતિક આચારમૂલ્યો સાથે એમનો નાતો સવિશેષ રહેતો. પરિણામે એમની કૃતિઓમાં જીવનમૂલ્યો-નૈતિક મૂલ્યોનો અકલ્પ્ય સંજોગો સાથેનો ટકરાવ આલેખાયો. અસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં અકલ્પ્ય સંજોગોમાં મુકાયેલ વ્યક્તિ માટે પાયાની નૈતિક વાતોનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. પ્રશ્ન જ્યારે ટકવાનો હોય, અસ્તિત્વનો હોય ત્યારે બાકીનું બધું જ ગૌણ બની જાય છે.

અહીં પસંદ કરેલી વાર્તા 'Survival' કંઈક એવી જ છે. SF પર મુકાતો નર્યા રોમાંસનો આરોપ આ વાર્તા પર નહીં મૂકી શકાય. વાર્તા કંઈક આમ છે : મંગળ પર જવા માટેનું અવકાશયાન ઊપડવાની તૈયારીમાં છે. શ્રીમતી ફેલધામ પોતાના જમાઈ સાથે જવા તૈયાર થયેલી દીકરી એલિસને સમજાવી લેવાની છેલ્લી કોશિશ કરી રહ્યાં હતાં, 'જો તારે બાળક હોત તો તું મારી લાગણીને સમજત... તું મજબૂત અને માથાભારે હોત તો મને ચિંતા ન હોત પણ તું એવી નથી.' પણ એલિસ નથી માનતી. યાન જતું રહે છે. શ્રીમતી ફેલધામ એના પતિને કહે છે : 'તમે કેમ જવા દીધી? હવે આપણે કદી એને જોઈ શકવાનાં નથી. મારી નાનકડી, ડરપોક છોકરી.'

બીજા દૃશ્યમાં ફાલ્કન યાનનું અંદરનું દૃશ્ય બતાવાયું છે. જ્યાં કપ્તાન વિન્ટર્સ અને ચાલક અધિકારી વાત કરી રહ્યા છે. એમની વાતચીતનો અર્થ એવો છે કે કશીક ટેકનિકલ મુશ્કેલીને કારણે ફાલ્કનની દિશા ફેંટાઈ ગઈ છે. યાનને

લગતી વાતચીત પછી એ લોકો એલિસ અંગે વાત કરે છે. 'ઘરમાં બેસીને ગૂંથવાને બદલે એ બાઈ અહીં શું કરવા આવી હશે? થોડાક દિવસોમાં એ ઘર માટે ડિજરાતી હશે.' ચાલક અધિકારી કાર્ટર કહે છે : 'એવું ન પણ હોય. આવી શાંત રહેનારી વ્યક્તિ સાથે દલીલબાજી પણ ન થાય. આવા લોકો સાંભળે બધાનું પણ ધાર્યું પોતાના મનનું જ કરે.'

કપ્તાન વિન્ટર્સની વાત સાંભળીને સૌ ચિંતામાં પડી ગયા. જાતાભાતના સવાલો પછી એક મહત્ત્વનો સવાલ આવ્યો : ‘આપણે કેટલા સમય સુધી ટકી શકીશું?’ કપ્તાનનો જવાબ છે : ‘લગભગ સત્તરથી અઠાર અઠવાડિયાં સુધી ટકી શકીશું. આપણા સારા નસીબે હવાની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. હવા ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાની વ્યવસ્થા છે. પાણીનું રેશનિંગ કરવું પડશે. આપણી સૌથી ગંભીર ચિંતા રહેશે ખોરાક બાબતે...’

કપ્તાનને એલિસની ચિંતા હતી એની હાજરી મુશ્કેલીઓનું કારણ બનશે એવું એમને લાગતું હતું. લગભગ ત્રણ મહિના સુધી તો બધાનો નૈતિક જુસ્સો ટકી રહ્યો પણ પછી તે પોતાને મળતો ખોરાક અકરાંતિયાની જેમ ખાઈ જનારા, બીજાને મળતા ખોરાક પર બિલકુલ શંકાની બંદૂક તાણીને ઊભા રહેતા થઈ ગયા. બધાનાં હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર હવે સુકાઈને સોટી જેવાં થઈ ગયાં હતાં. એમના ચહેરાનાં હાડકાં ઊપસી આવ્યાં હતાં. કપ્તાન વિન્ટર્સે કલ્પી હતી એના કરતાં પરિસ્થિતિ બદલતર હતી. અને અથડામણને કારણે માંસના ઘણા ડબ્બા દબાઈ ગયા હતા અને હવે સડીને દુર્ગંધ ફેલાવી રહ્યા હતા. કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે આ ગંદવાડો બહાર ફેંકવો અનિવાર્ય હતો નહીંતર આ અકરાંતિયાઓ હોંશે હોંશે એ ગંદવાડો પણ ખાઈ જાય. સત્તરેક અઠવાડિયાં તો થઈ ગયાં હતાં. હવે રેશન ઓછું કર્યા વગર છૂટકો જ નો’તો.

જહાજના મુખ્ય ઇજનેર જેવોન્સ અને બાઉમેન યાનને ઠીક કરવા રાત દિવસ મહેનત કરતા હતા. બાઉમેનના મૃત્યુ પછી જેવોસે પ્રયત્નો છોડી દીધા. થાનની સમાંતરે ઊડતા બાઉમેનના મૃતદેહને યાનની અંદર લઈ કામચલાઉ ધોરણે એક જગ્યાએ રાખવામાં આવ્યો. આમ પણ રેફ્રિજરેશન પ્લાન્ટ ખોરાક માટે ચાલતો જ હતો.

કપ્તાન પોતાની નોંધપોથીમાં રોજિંદો ઘટનાક્રમ લખતા હતા ત્યારે જ બરાબર એલિસ એમને મળવા આવી. એ સાવ સુકાઈને સોટી થઈ ગઈ હતી. કપ્તાનને ફરીથી એની દયા આવી. ‘તમારા માટે હું શું કરી શકું?’ એવું એક-બે વાર પુછાવા છતાં એલિસ આંગળા મરડતી રહી, બોલવા મથતી રહી. એને જે કહેવું હતું તે એ કહી નો’તી શકતી. કપ્તાનના વારંવાર પૂછ્યા પછી માંડમાંડ એ બોલી, ‘.. ખોરાકનું પ્રમાણ... કપ્તાન મને પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું...’

કપ્તાને અકળાઈને જવાબ આપ્યો, ‘આપણામાંથી કોઈને નથી મળતું...’

‘હું જાણું છું... પણ... પણ... ગઈ કાલે બાઉમેન મરી ગયો... જો એના ભાગનું ખાવાનું મને આપી શકાય તો...’

કપ્તાનને ભયાનક આઘાત લાગ્યો. આવી કૂર વાત કરનાર તરફ અવાચક થઈને તાકી રહ્યા. પણ એલિસની આંખમાં ન’તો ડર હતો ન શરમ. કપ્તાન આઘાત અને ગુસ્સાના માર્યા બોલી નથી શકતા. પણ અકળાઈને છેવટે બોલ્યા, ‘બાઉમેનના મૃત્યુને આપણા સૌ માટે એટલો જ અર્થ થાય કે આપણે સૌ થોડો વધુ સમય ટકી શકીશું. તમે હવે. અહીંથી જાઓ તો સારું.’ પણ પેલી બેઠી હતી ત્યાં જ બેઠી રહી. કપ્તાનને લાગ્યું કે પાળેલી બિલાડી જાણે કે વાઘણ થઈ ગઈ હતી. થોડી દલીલો, તણખા ઝર્યા પછી એલિસ કઠોર અવાજે કહે છે, ‘કપ્તાન મારા તરફ જુઓ.’ કપ્તાને ધ્યાનથી જોયું. એ સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

‘હું... તમે જોયું તે? તમારે મને વધારે ખાવાનું આપવું જ પડશે. મારા સંતાનને જીવવાની તક મળવી જ જોઈએ.’ કપ્તાન સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા એટલે એલિસ આગળ બોલી, ‘તમે આને અન્યાય ન કરી શકો. હું બેજીવસોતી છું એટલે મને વધારે ખોરાકની જરૂર પડવાની. તમારે મને વધારે ખાવાનું આપવું જ પડશે... આપવું જ પડશે... મારું બાળક જીવવું જ જોઈએ... કોઈ પણ હિસાબે જીવવું જ જોઈએ.’

એલિસના ગયા પછી કપ્તાન વિન્ટર્સે કપાળ લૂછ્યું. ખાનગી ખાતું ખોલીને, સંતાડી રાખેલી વ્હીસ્કીની બાટલીમાંથી જરાક અમસ્તી પ્યાલામાં રેડી, પીધી. પછી વિચારે ચડ્યા. ‘એના બાળકને જનમવાની કોઈ શક્યતા જ નથી.’ એવું એને કહી દઉં? પણ તો પછી બધાને ખબર પડી જશે પછી?’ કપ્તાને ઉપરના ખાનામાંથી પિસ્તોલ કાઢી.

પછી ‘હજી વાર છે’ કહીને પાછી મૂકી દીધી. જો આ બધાને ખબર પડી જાય કે બહારના પાટિયા પર હિંમત આપતા જે અહેવાલ લગાવાતા એ બધા બનાવટી હતા, જો એમને ખબર પડી જાય કે પૃથ્વી પરથી કોઈ પણ એમને બચાવવા નીકળ્યું જ નથી તો?

બાઉમેનનો ઓળખપટ્ટો લેવા મોકલેલો માણસ સાવ ધોળી પૂણી જેવો થઈને પાછો આવ્યો. કપ્તાને વિચારોને હડસેલીને કહ્યું, ‘સોરી કાર્ટર, મારે તને નો’તો મોકલવો જોઈતો. હું જાતે જ આ કરી શક્યો હોત. પણ તું આમ કાંપે છે કેમ?’ થોથવાતા, કાંપતા અવાજે કાર્ટરે એક ધડાકે એમ કહી દીધું : ‘એને એક પણ પગ નથી સાહેબ...’

‘અક્કલ વગરની વાત ન કર... એને અંદર લાવવામાં આવ્યો ત્યારે હું ત્યાં જ હતો, ને તું પણ ત્યાં જ હતો. એના બેઉ પગ બરાબર જ હતા.’

‘હા સાહેબ, એ વખતે પગ હતા, પણ અત્યારે એના પગ નથી.’

‘હે ઈશ્વર..?’ કપ્તાનની આંખોમાં પણ ભય ફરી વળ્યો.

રેફ્રિજરેશન વિભાગમાં સામસામા ગોળીબારમાં કપ્તાન અને કાર્ટર ઉપરાંત બીજા બે માણસના મૃત્યુ થયા પછી વધેલા લોકો અંદરોઅંદર વાતો કરે છે :

‘હું ધારું છું કે આ બધા આપણને ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલશે.’

‘જો, પહેલા બાઉમેન હતો, પછી પેલા ચાર પછી આ બે... કુલ સાત તો થયા.’

‘હવે આપણે ચિઠ્ઠીઓ નાખીશું. દરેકે ચિઠ્ઠી ઉપાડવાની રહેશે. એક ચિઠ્ઠી પર ચોકડીની નિશાની છે. કુલ નવ ચિઠ્ઠી...’

પણ એલિસ તરત જ કહે છે ‘નવ નહીં આઠ...’

‘ઓ... હો... અત્યાર સુધી તું અમારી સાથે બરાબરની હિસ્સેદાર રહી અને હવે તું આ રમતમાં ભાગ લેવા નથી ઇચ્છતી કેમ?’

‘ના, જે ચોકડીવાળી ચબરખી ખેંચે તેણે મરવાનું એવી છે ને તમારી રમત?’

‘હા, પણ બધાના ભલા માટે જ છે આ યોજના.’

‘પણ મારે ચિઠ્ઠી ખેંચવી પડે તો બે જીવે મરવું પડે. એ વાજબી છે? મારા બાળકને જીવવાનો અધિકાર છે ને બીજી એક વાત સાંભળો. રેડિયો નકામો થઈ ગયો એ પહેલાં કપ્તાને પૃથ્વીના લોકોને મારા સમાચાર આપ્યા હતા. હવે દુનિયાના લોકોને સૌથી વધુ મારામાં રસ છે. એમના માટે હું અસાધારણ ઘટના છું. મારી મુલાકાત માટે ત્યાં પડાપડી થાય છે. એ લોકોને મારા બાળકમાં પણ એટલો જ રસ છે... ધારો કે તમે બાઉમેન, મારા પતિ કે કપ્તાન વિન્ટર્સ કે બાકીના તમામ માટે વાર્તા ઘડશો કે યાનના સમારકામ દરમિયાન વિસ્ફોટ થયો ને એ લોકો... પણ તમે મારા વિશે શું કહેશો? શો ખુલાસો આપશો? તમને ફાંસીએ ચડાવશે કાં તો એવું પણ બને કે તમને બધાને જીવતા બાળી મૂકે.’

એલિસે બોલવાનું બંધ કર્યું. બધાના ચહેરા પર એક કુરકુરિયાએ કરેલા ઘાતકી આક્રમણનો આઘાત હતો. અને હવે પછીના દૃશ્યમાં પૃથ્વી પરથી આ યાનને મદદ કરવા આવેલ બીજા યાનની અંદર ચાલતી વાતચીતનો સાક્ષી થાય છે વાચક. જ્યાં કપ્તાનને ચાલક બૂમ પાડીને કહે છે : ‘આ એ જ યાન છે. પણ બધાં બારણાં બંધ છે. અંદર કોઈ જીવતા હોવાની શક્યતા લાગે છે કપ્તાન?’

કપ્તાન કહે છે : ‘મને તો કોઈ શક્યતા નથી દેખાતી. આપણે માત્ર ડાઘુ છીએ.’ આ નવા યાનની ગતિને ફાલ્કન યાન સાથે બરાબર મેળવીને ચુંબકની મદદથી મહામહેનતે બેઉ યાનને નજીક લાવવામાં આવ્યાં. પછીથી કપ્તાન, અધિકારી અને દાક્તર ત્રણેય અવકાશ પોશાક પહેરીને ફાલ્કનના પ્રવેશદ્વાર બાજુ ગયા. દાક્તરને નવાઈ લાગી કે અંદરની હવા બિલકુલ બરાબર છે. પણ જગ્યા આખી વાસ મારતી હતી. ફાલ્કનની ગતિને કારણે અંદરની દરેક ચીજ વેરવિખેર હતી. દશ્ય ભયાવહ હતું. કપ્તાન પૂછે છે : ‘દાક્તર તમને લાગે છે કોઈ જીવતું હોય?’ પણ દાક્તર તો સામેના ભાગે પડેલા મોટા, સાફ અને તોડી કઢાયેલાં હાડકાં ભણી તાકી રહ્યા હતા. કપ્તાને દાક્તરને કોણીથી હલાવ્યા. દાક્તરે એકદમ જ અસ્વસ્થ અવાજે કહ્યું : ‘કપ્તાન પેલાં, માણસની જાંઘનાં હાડકાં છે...’ પછીની કેટલીય ક્ષણો તેઓ એ બિહામણા અવશેષોને તાકી રહ્યા. અચાનક જ એક પાતળા, ચંચળ અવાજે ફાલ્કન પરની ચુપકીદીને તોડી. સામે એક સ્ત્રી એના બાળકને ધીરે ધીરે હાથમાં ઝુલાવી રહી હતી અને હાલરડું ગાઈ રહી હતી. બાળક હસતું હતું. બારણું ઊઘડવાના અવાજથી એનું ગીત અધવચ્ચે કપાઈ ગયું. એકાદ બે પળ એ સ્ત્રી આવનારા ત્રણેયની સામે ખાલીખમ નજરે તાકી રહી. પછી એની આંખો ચમકી ઊઠી. એણે બાળકને છોડી દીધું જે હવા મધ્યે તરતું રહ્યું. સ્ત્રીએ ઓશીકા તળેથી પિસ્તોલ ખેંચી. ઉંબરામાં ઊભેલા માણસો સામે પિસ્તોલ તાકીને એ બોલી ‘જો બેટા, ત્યાં જો... ખાવાનું મજેદાર ખાવાનું આવ્યું...’

વાર્તાના અંતે આઘાતનો માર્યો વાચક ડઘાઈ ન જાય તો નવાઈ. માનવમૂલ્યોનો અહીં છેદ ઊડી ગયેલ છે. આપણે અહીં અમાનવીયકરણની પરાકાષ્ટા જોઈ શકીએ છીએ. ‘Survival of the fittest’ વાળી વાતનો પણ અહીં છેદ ઊડી ગયો છે. જે સૌથી રાંક દેખાતી હતી એ જીવી જાય છે. કોઈને કદાચ વાર્તાના આરંભે મુકાયેલા લાંબા સંવાદો બિનજરૂરી લાગે. પરંતુ આ સંવાદ દ્વારા સતત એક વાત પર ભાર મુકાયો છે કે એલિસ કોમળ, છે, ડરપોક છે, રાંક છે, ઢીલી છે. પણ ખરેખર એવું છે નહીં. પલટાયેલી પરિસ્થિતિ સામે ટકી રહેવા એ ખૂનખાર થઈ શકી છે. એણે આરંભે એની માને કહ્યું હતું, ‘તું માને છે એટલી સારી રીતે તું મને નથી ઓળખતી’ એ વાત સાચી ઠરે છે. માએ એને કહેલું, ‘તારે જો એકાદ સંતાન હોત તો તું મારી વાત સમજત! પછીથી આ વિધાન કેવી વક્તા ધારણ કરે છે? એલિસ પોતાના સંતાન માટે થઈને પતિને પણ નથી બક્ષતી. ટૂંકી વાર્તાનો સર્જક હંમેશાં કેન્દ્રવર્તી પાત્ર તરફ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો. અહીં કપ્તાન પણ સતત એલિસની જ વાતો કર્યે જાય છે. કપ્તાનની આવી વાતો આપણને અપ્રતીતિકર પણ નથી લાગતી. આવા સ્થળે, આટલા પુરુષો વચ્ચે એકલી રહેતી સ્ત્રી વાતોનો વિષય તો બને જને? જે લોકો એને બચાવી શકત એ જ સૌ પહેલાં ભોગ બનવાના એ પણ કેવી વક્તા?

મને આ વાર્તાના શીર્ષક Survival માટે અનેક પર્યાય વિચાર્યા છતાં કોઈ યોગ્ય શીર્ષક મળ્યું નથી. કોઈને વાર્તા વાંચીને સૂઝે તો જણાવવા વિનંતી છે.

(‘નવનીત-સમર્પણ’, મે ૨૦૨૧)

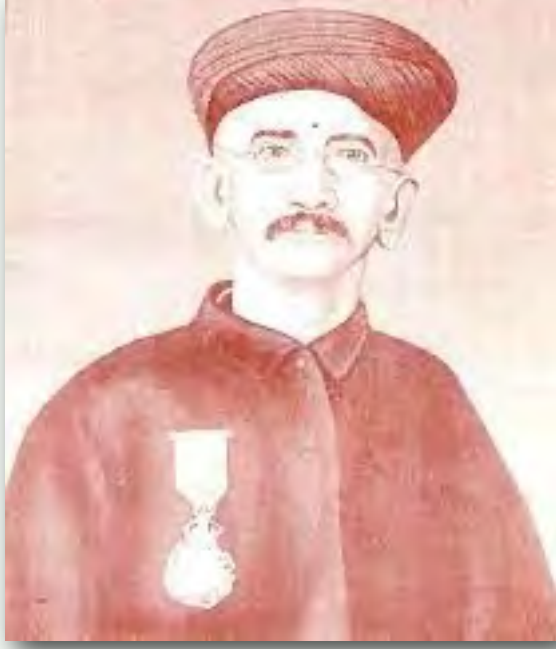

પ્રવાસ

પારિસ

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

ઈ.સ. ૧૮૬૧ના માર્ચ મહિનાની ૮મી તારીખે રાત્રે દશ કલાકે હું પારિસમાં દાખલ દાખલ થયો. શહેરસુધારાના ખરચને કાજે કેટલાક માલ ઉપર શહેરમાં પેસતાં જકાત લે છે. એ જકાત લેનારાઓએ મારી તથા મારી સાથે આવેલા સઘળા ઉતારુઓની પેટીઓ ઉઘાડી જોઈ. મારી સિરોઈ જોઈને અજબ થયા. મારા એક સાથીએ ફ્રેંચ ભાષામાં તેમને કહ્યું કે, એમાં પાણી છે. તેઓએ પહેલું તો ન માન્યું, ને કહ્યું કે પાણી લાવવાનું શું કામ છે, પારિસમાં બહુ પાણી છે. તેમાંના એકની હથેળીમાં મેં પાણી રેડ્યું તે તેણે ચાખ્યું ત્યારે માન્યું, પણ તેમનું અચરજ ઓછું થયું નહીં. ફ્રેંચ ભાષા બોલતાં આવડે નહીં, માટે લંડનથી જ એક મિત્ર પાસે નોટબુક ઉપર પારિસની એક અંગ્રેજી બોલનારા હોય તેવી સારી હોટલનું નામ લખાવી લીધું હતું; તેનું નામ 'હોટેલ ડિ લિલિ એન્ડ આલબીઓન'. સ્ટેશન પાસે ભાડાની બગીઓ હતી ત્યાં જઈ એક બગીવાળાને તે દેખાડ્યું. વાંચી તેણે અમારો સામાન બગીમાં મૂકી, અમને પણ બેસાડી લીધા. બધું કામ ઇશારતે ચાલ્યું. થોડી મિનિટમાં તે હોટેલમાં પહોંચાડ્યા. આંગણમાં પેઠા એટલે હોટેલના બે આદમીએ આવી ગાડીનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં, ને મારો સામાન ઉપાડ્યો. બગીમાંથી ઉતરી તેના કહેવા પ્રમાણે બગીનું ભાડું આપ્યું. ભાગાટુટા અંગ્રેજીમાં તેણે અમારું નામ તેમના રજિસ્ટરમાં લખવાનું કહ્યું, ને સુવા બેસવાના ઓરડા બતાવ્યા. સુવાનો પલંગ, તળાઈ વગેરે બહુ જ સરસ હતાં. બેસવાના ઓરડાનાં શા વખાણ કરું! કાચના બારણાંવાળાં કબાટ, આરશીઓ, ચિત્ર, સુંદર ગલીયા, ગાદીવાળા કોચ, તકીઆ, રૂપાળી ખુરશીઓ, ટેબલ વગેરે જે જોઈએ તે હતું. મારી પાસે જેમના ઉપર ભલામણપત્રો હતા તેમને બીજે દિવસે મળવા ગયો. ઓક્સફોર્ડના સંસ્કૃત વિદ્યાગુરુ માનીએર ઉવીલ્યમ્સ સાહેબે પારિસના એક સંસ્કૃત ભણેલા. તથા એક હિંદુસ્તાની ને ફારસી ભણેલા પંડિતો ઉપર પત્રો આપ્યા હતા તેમને મળ્યો. એ સંસ્કૃત વિદ્વાનનું નામ અ. રેગનીરી અને હિંદુસ્તાની પંડિતનું નામ ગારસિન ડિ તાસી. અંગ્રેજીમાં જેમ સદ્ગૃહસ્થોના નામને મિસ્તર લગાડે છે, તેમ ફ્રાંસીસ અથવા ફ્રેંચમેનના નામને મસ્યુર લગાડાય છે. એ બંને સાહેબે મારા ઉપર ઘણી મહેરબાની કરી. તેઓનાં ભાષણો સાંભળવા મને તેડી ગયા, તથા તેઓના મિત્રો સાથે ઓળખાણ

કરાવ્યું. ઇન્સ્ટિટ્યુટ ડિ ફાંસ નામે સભા છે. તેના પ્રમુખ મુ. જુલીસ મોહલ જોડે મુલાકાત કરાવી, તે સારા ખપમાં આવી. એણે મારા ઉપર ઘણી માયા કરી, પોતાના કુટુંબ જોડે ઓળખાણ કરાવ્યું, તથા પારિસમાં રહ્યો તેટલા દિવસમાં ઘણીવાર મને પોતાને ઘેર તેડતો. એક સાંજના પારિસના થોડાક મુખ્ય પંડિતોને પોતાને ઘેર તેડ્યા, ને મને તેમની જોડે મેળવ્યો. તેમાંના જેને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું હતું તેમની સાથે હું વાત કરી. શક્યો. તેઓમાં એક રૂશીઅન પંડિત પણ હતો. તે અંગ્રેજી બહુ સારું બોલતો હતો. તે પંડિતોની સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તે રાત્રે મને ઘણો આનંદ થયો. જો હું ફ્રેંચભાષા સમજતો હોત તો વધારે ખુશી થાત.

જો હું ફ્રેંચભાષા સમજતો હોત તો વધારે ખુશી થાત.

ઇન્સ્ટિટ્યુટ ડિ ફાંસ નામે એક પ્રસિદ્ધ અને વખણાએલી મહાવિદ્વાનોની મંડળી પારિસમાં છે. તેમનું મકાન મોટા મહેલ જેવું છે. એક ભાગમાં ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે. લાખો પુસ્તકો, પ્રાચીન અર્વાચીન લેખો, નકશા વગેરે ભરેલા છે; ને નવા ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે તે ઉમેરાતા જાય છે. જે ઓરડામાં સભા ભરાય છે તે શોભિતો કરેલો છે. બેસવાને સારૂ મખમલમાં જડેલાં બાજડો તથા ખુરશીઓ છે. એ સભા આખા યુરોપમાં બહુ માન પામે છે. એના સભાસદ થવું એ મોટી આબરૂ ગણાય છે. વિદ્યા હુન્નરની શોધ કરવાથી, સારા ગ્રંથો રચવાથી અથવા જ્ઞાની હોવાથી જ એ સભામાં પેસાય છે. દરેક સભાસદને ફાંસના રાજ્ય તરફથી પગાર મળે છે. સભાસદો, જેને ઠરાવે તે જ દાખલ થઈ શકે છે. પરદેશના વિદ્વાનોને પણ આબરૂને સારૂ સભાસદો કરે છે. મુકરર વખતે હંમેશા સભા ભરાય છે. તે વેળા કોઈ નવી શોધ વિશે કોઈએ લખી મોકલ્યું હોય તો, અને આ સભામાંથી કોઈ લખી લાવ્યું હોય તે વંચાય છે, અથવા કોઈને મોઢે કહેવું હોય તો તે કહી સંભળાવે.

પછી તે વિશે ઘણા જ વિવેકથી વાદવિવાદ કરે છે. આપણા શાસ્ત્રીઓની સભા થાય છે તેવી આ ન સમજવી. કોઈનું માન ભંગ કરવું, જીત્યા કહેવડાવું, પંડિતપણાનું ડોળ દેખાડવું, લઢી ઉઠવું, આગળ બેસવાને ધસારો કરવો. એક એક ઉપર પડવું, બૂમો પાડવી વગેરે જે આપણા પંડિતોની સભામાં જંગલી ને શરમ ભરેલા બનાવ બને છે તેવા અહીં બનતા નથી. અહીં તો શાણા વિચારવંત મહાપુરુષો એકઠા મળી એક એકના વિચાર સાંભળે છે, પોતપોતાના મત જાહેર કરે છે. નોંધી લેવા લાયક હોય તો નોટબુકમાં લખી લે છે. અરસપર સ જ્ઞાન આપે છે ને લે છે. એ લોકની વાતચીતમાં સાધારણ ભણેલાને તો સમજણ ન પડે. હું પારિસમાં હતો ત્યારે એક વાર એ મંડળીની બેઠક થઈ હતી. તન તેના પ્રમુખ જોડે તે જોવા ગયો હતો. સભાનું કામ આરંભ થયા પહેલાં પ્રમુખ સાહેબે મને કેટલાએક ફ્રેંચ વિદ્વાનોનું ઓળખાણ કરાવ્યું. ગીઝો નામે મહાપંડિત તથા ફાંસના મરહુમ પાદશાહ લુઈફિલિપના મુખ્ય પ્રધાન જોડે મારે સૌથી વધારે વાતચીત થઈ, કેમ કે તેને અંગ્રેજી બોલતાં ઠીક આવડે છે. સભાસદો આવી રહ્યા, એટલે મુ. મોહલ પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા. મહા વિદ્વાન પરદેશી એ સભામાં આવે છે ત્યારે તેને પ્રમુખની પાસે ખુરશી આપે છે. એ મોટું માન ગણાય છે. મેં ત્યાં

બેસવાની ના કહી, કેમ કે કેમકે મેં કહ્યું, હું કાંઈ વિદ્વાન નથી. એ મહાપુરુષોની સભામાં બેઠાથી હું તે દિવસે કૃતાર્થ થયો. મને તેમની બાષા બોલતાં આવડતી હોત તો કેવું સારું થાત! ગીઝો સાહેબે પારિસની પાઠશાળાઓ, તથા ફ્રાન્સની નિશાળો દેખાડવાનું કહ્યું, પણ મેં આગબોટ ચીઠી કરાવી હતી, તેથી દિલગીર થયો કે, પારિસમાં વધારે રહેવાઈ શકાયું નહીં !

પારિસમાં હું આઠ દહાડા રહ્યો. તેમાં ખાવાના તથા ઊંઘવાના વખત સિવાય જરાએ પગવાળીને બેઠો નથી, ફર ફર કર્યાં કીધું. પારિસ સુંદરપણામાં, તથા શોભાયમાન બાંધણીમાં લંડનથી ઘણું ચઢતું છે. એવું કહેવાય છે કે આખી પૃથ્વી ઉપર એના જેવી શોભા બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. હાલ વસ્તી આશરે પંદર લાખની ગણાય છે. યુરોપના ધનવાન લોકોને મોજ ભોગવવી હોય છે ત્યારે પારિસ આવીને રહે છે. ત્યાં સારો મઝાનો તડકો પડે છે, ટાઢનું દુઃખ નથી, ઉદ્યોગ ઘણો છે, પણ લોકો મોજી ઘણા છે, તેથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં આનંદ થતો દેખાવ છે. કારખાનાં અને જમવાની દુકાનો ઠેર ઠેર છે. શહેરની રચનામાં કાંઈ કસર નથી, જે જોઈએ તે સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે છે. પહેલાં તો ધોરી રસ્તા જોઈને ખુશી થઈ જઈએ છીએ. ચાર ગાડીઓ બીનહરકતે જોડે દોડે એટલા પહોળા માર્ગો પથ્થરના બાંધેલા છે. ઘોડા તથા ગાડીઓને માટે રસ્તો વચમાં રાખ્યો છે; તેની બંને બાજુએ ઝાડો ખીલી રહ્યાં છે. બન્ને બાજુએ ઝાડો અને ઘરોની વચ્ચે પગે ચાલનાર લોકને સારું પહોળા રસ્તા છે. ઘરને તળીએ સુંદર દુકાનો કાડેલી છે. સુંદર રંગેલા તથા કારીગરીથી શોભિતાં ઊંચાં મકાન સામસામે આવી રહ્યાં છે.

“સપ્ત ભૂમિના ભવન તે ભાસે,

જોતાં ભૂખ તરશ તે નાસે

બહુ કળશ ધજાઓ બિરાજે, જોતાં અમરાપુરી તો લાજે.

શોભે છજાં ઝરૂખાં ને માળ, મણીમય થંભ ઝાકઝમાળ;

વાંકિ બારી ને ગોખે જાળી, નિલા કાય મુક્યા છે ઢાળી.

લીંપી ભીંતે સોનાની ગાર, ચળકે કામ તે મીનાકાર;

ભલાં ચૌટાં શેરી ને પોળ, સામાસામી હાટની ઓળ.

ઘેર ઘેર તે વાટિકા કુંજ, કરે ભ્રમર તે ગુંજાગુંજ;

થાય ગાનના ઘોષ તે કાળે રસ જામ્યો વાજિંત્રને તાળે.

શકે અવાસ અડશે વ્યોમ, જાણે વૈકુંઠ આણ્યું ભોમ.”

એ રીતે કવિ પ્રેમાનંદ ભટ્ટે દ્વારિકાનું વર્ણન કર્યું છે. જો તેણે હાલનું પારિસ શહેર જોયું હોત તો દ્વારિકાને એથી વધારે સારી બનાવત તથા તેને વૈકુંઠને બદલે પારિસની ઉપમા આપત. પારિસની શોભા અને પારિસની મઝાથી ભૂખ અને તરશ થોડી વાર લગી ખરેખાત વિસરી જવાય છે. એ નગરનું ખરેખરું બ્યાન કરવાને પ્રેમાનંદ સરખા પુરુષોની જ શક્તિ પહોંચે. બધા મુસાફરો, મિત્ર અને શત્રુ સર્વે, કહે છે કે, પારિસ અતુલ્ય છે. આપણા કવિએ કલ્પના કરી છે તે કરતાં સરસ મેં નજરે દીઠું. સીન નદી શહેરની વચમાં વહી ખૂબ બહાર આપે છે. અંગ્રેજી બોલનાર ભુમિયાને લઈને આઠ દહાડા સુધી આખા શહેરમાં હું ફર્યો. કોઈ

વાર તો રાત્રે બાર વાગે મુકામે આવતો. મેં પેહેલે દહાડે શહેરના ધોરી રસ્તા, શીન નદીના પૂલો, નાત્રદામ નામે મંદિર, તથા બીજાં કેટલાંક સુંદર દેવળો જોયાં. એ દેવળોને માંહેથી શણગારેલાં છે, તે જોઈને મને બહુ અચંબો થયો. મેં જે દેવળો જોયાં તે કાથલિક પંથનાં હતાં. તેમાંની મૂર્તિઓ તથા જે ક્રિયા ચાલતી હતી તે જોઈ મને હિંદુ દેવસ્થાનો સાંભર્યાં. નવાઈનું એટલું હતું કે, ખૂણા ઉપર ઉપદેશક તથા કેટલીક બાઈડીઓ બેઠેલી હતી. તેઓ વારાફરતી પોતાનાં કરેલાં માઠાં કામ ગુરુના કાનમાં કહેતી હતી. બારણા આગળ એક માણસ વાસણમાં પવિત્ર પાણી લઈને બેઠો હતો, અને દેવળમાં જનારા લોક તેને પૈસો આપી તેમાંથી ચાંગળું લેઈ જીભ ઉપર મૂકતાં, તથા આંખે અડકાડતાં. એ દેવસ્થાનોની માંહેની શોભા તથા ગાયન સાંભળી મારો જીવ ઘણો આનંદ પામ્યો, પણ ત્યાંનાં વહેમી કામોથી હું નાખુશ થયો. એવાં સુંદર દેવળો ઇંગ્લાંડ કે બીજા કોઈ ઠેકાણે મારા જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. પારિસમાં સરકારી ઇમારતો ઘણી જ છે. તે બધી જોવામાં મેં પાંચ દિવસ ગાળ્યા, પણ પૂરી થઈ નહીં, ને જેમાં એકવાર જઈ આવ્યા કે મનમાં એમ જ થયા કરે કે, ક્યારે તેમાં બીજીવાર જઈશું? નાટકશાળાઓ અને રાજસભાને બેસવાનાં મકાન જોઈ વખાણ કર્યાં જ કરીએ. મહારાજાના મહેલોની કાંઈ વાત જ નથી કહી જતી; તેમાંના અતિ સુંદર ગાલીચા, સોને રસેલાં બહુ જ રૂપાળાં છજાં, ગોખ, બારીઓ, ખુરશીઓ, કોચો, આરશીઓ, ઝૂમરો, ચિત્રો વગેરે શણગારો તથા અનેક નવાઈની વસ્તુઓ, આરસનું અને મીનાકારીનું કામ, ઇત્યાદિ જોઈ મારી અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ. જેણે એવું ઘણું જોયું હોય તેને તો ઘણું સાનંદાશ્ચર્ય ન લાગે, પણ મારા જેવા પહેલીવાર જોનારને તો વખતે ભ્રાંતિ પડે કે, આ ખરેખરું છે કે સ્વપ્ન હશે, હું પૃથ્વી ઉપર છું કે પરલોકમાં છું. મેં જે જે સંગ્રહસ્થાનો, પુસ્તકશાળાઓ, જનાવરશાળાઓ, દુકાનો, યંત્રનાં કારખાનાં, હુન્નર બનાવવાનાં ઠેકાણાં, બાગ, બગીચા, છોકરાંને રમાડવાની જગો, કીર્તિસ્તંભો, ફરવાનાં રમણીય સ્થળો વગેરે જે અદ્ભુત રચના જોઈ તેઓનું વર્ણન પારિસમાં ઘણા જ મહિના રહ્યા વિના થઈ શકે નહિ, અને ત્યારે પણ ઘણાં જ પરભાષાના શબ્દો વાપરવા પડે.

૧૭મી માર્ચના સવારે દશ કલાકે અમે પારિસ છોડી મારસેલ્સ જવા નિકળ્યા. પારિસના રેલવે સ્ટેશન ઉપર જે ટિકિટો વેચતો હતો તેને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નહોતું, ને મને ફ્રેંચ ન આવડે તેથી હું બોલ્યો તે તે સમજ્યો નહીં. મારસેલ્સનું નામ દીધું તે ઉપરથી તેણે અટકળ કરી કે મારે ત્યાંની ટિકિટ જોઈએ છીએ. મેં તેની આગળ પાંચ મહોરો મૂકી પણ તેણે લીધી નહીં, ને કાંઈ પોતાની બોલીમાં બોલ્યો. મેં ધાર્યું કે તેને વધારે જોઈએ છીએ. એક વધારે મૂકી, બીજી મૂકી, તોપણ, સામું જોયાં કર્યું, ત્યારે મેં પાંચ મૂકી. એટલે તેમાંથી બે મને પાછી આપી અને ટિકિટ પણ આપી. રોમન અક્ષરે તે ઉપર લખેલું હતું, માટે હું વાંચી શક્યો. આખા યુરોપમાં એ જ અક્ષરે લખે છે. પારિસમાં એક સાંજના હું નાટકશાળામાં ગયો હતો, ત્યાં મને બેસવાની જગા સારી મળી નહોતી, તેથી ઉંચો થાઉં, નીચો થાઉં, બેસું ઉઠું એમ કહી ને આસપાસ કાંઈ બીજી જગાને માટે જોઉં પણ શું કહું? કોઈ મારી જોડે વાત કરે તેવું નહોતું. ને માણસ તો હજારો ભરાએલાં હતાં. એવામાં નાટકશાળાના એક માણસે મને એમ કરતો દીઠો. એટલે પાસે આવી મને ઇશારતે ઘણા વિવેકથી ઉઠાડી બીજે સારે ઠેકાણે બેસાડ્યો. ફ્રાંસના લોક ઘણા જ સભ્ય છે. વિવેક અને આદરમાન આપવામાં તેઓ અંગ્રેજ લોકથી પણ ચઢતા છે એ વાત ઇંગ્લાંડના તથા બીજા દેશોના લોક કબૂલ કરે છે. અંગ્રેજ લોકમાં કાંઈક અતડાપણું છે, અને હિંદુસ્તાનમાં આવેથી તે વધતું હોય તેવું જણાય છે. મારસેલ્સ જવાને રેલવેની ગાડીમાં બેસવા હું ગયો ત્યારે મને જે ગાડીમાં બેસાડ્યો તે ગાડીમાં બે અંગ્રેજ હતા; તેઓ રજા ઉપર સ્વદેશ ગયેલા, તે પાછા મુંબઈ આવતા હતા. મારે ને તેમને કાંઈક પિછાન થયું હતું. હું ગાડીમાં ચઢ્યો એટલે તેઓ ઉતરી ગયા ને બીજીમાં જઈ બેઠા, તેથી મારા મનમાં કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો અને જ્યારે એલેક્ઝાંદ્રીઆમાં એમજ તેમણે ફરીને કર્યું, ત્યારે મને નક્કી લાગ્યું કે તેમ કરવાનું કારણ તેમનો અહંકાર છે. જે દેશને ઇંગ્લાંડે જીતી જેર કરી રાખેલો તેના વતની સાથે તેમને બેસતાં ગેરત લાગી! તેમનાં નામ હું જાણું છું. પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં માલ નથી. ધિક્કાર છે તેમની સુધરાવટને.

નિબંધ

આજ એઈ સકાલ બેલાય!

જ્યોતીષ જાની

ચાના કપ સામે નજર પાડ્યા સિવાય ઘૂંટ ભરતા ને છાપામાં મોઢું સંતાડી દેતા સજજનોને મારે શી રીતે સમજાવવું કે કિ ભાલો, કેવી મધુર, આમાર લાગલો — અમને લાગી, આજ એઈ સકાલબેલા — આજની આ સવારની ક્ષણો!

કેમન કરે બલિ? કેવી રીતે એમને કહેવું? કયા શબ્દોમાં એમને સમજાવવું?!

સૂર્ય કઈ દિશામાં ઊગે છે અને એ દિશા ક્યાં આવી, એ જાણવાની જેને ગરજ નથી, એમને કેવી રીતે સમજાવવું કે આજની આ સવારની ક્ષણો અમને કેવી તો મધુર લાગી!

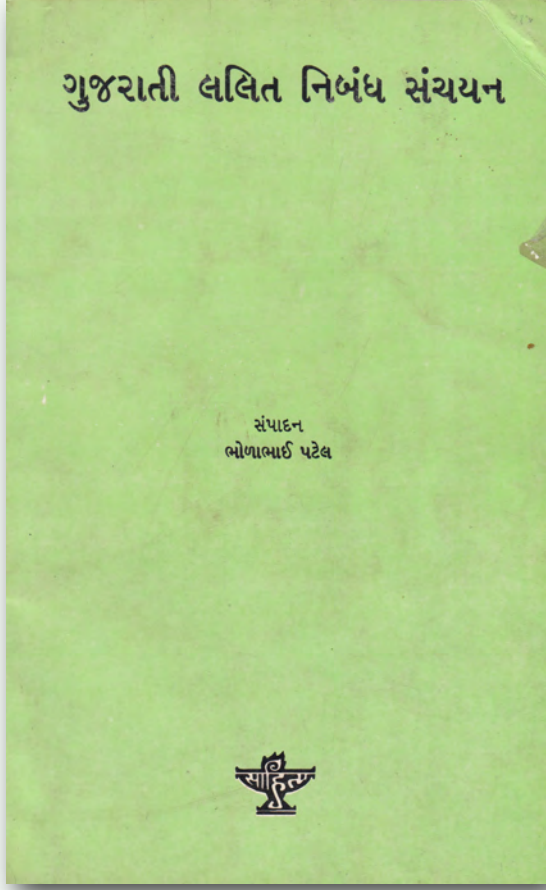
પેલું આકાશ... એક નજર તો એની સામે માંડો!

આ વર્ષાઋતુમાં આકાશ જે અનેકવિધ લીલાઓ રચે છે અને જે રંગો ધારણ કરે છે, એય જોવા જેવા હોય છે. પાણીથી લચી પડતાં વાદળાંથી આકાશ ભરેલું છે? કે રૂના પોલ જેવાં વાદળાં આમથી તેમ નિરુદ્દેશ ભ્રમણ કરે છે? તડકો ય વરસે અને ઝરમર જળ વરસે એવી ઘટના આ ઋતુમાં જ બને છે — ઓચિંતું આ ક્ષિતિજને પેલી ક્ષિતિજ સાથે જોડતા નયનરમ્ય સેતુ જેવું મેઘધનુ આ ઋતુમાં જ પ્રગટે છે. આંખો બાહ્ય અને ભીતર સતત સજાગ હોય અને આકાશના રંગો સાથે સતત તાલ મેળવવા આતુર હોય તો જ —

આંતરબાહ્ય તડકો વરસે ને

વરસે ભીતરનાં જળ ચોમેર

જેવી અદ્ભુત નયનરમ્ય ઘટનાને સાકાર કરી શકાય. અરે! હજી દસ દિવસ પહેલાં જ અચાનક સાંજને ટાણે (પંદર જુલાઈ સાંજના પોણા છ વાગ્યે) પૂર્વ-પશ્ચિમને સાંકળી દેતાં એક નહિ, બે મેઘધનુઓ સાવ સમાંતરે પ્રગટ થયેલાં અને આંખોમાં એ એવાં અંજાયાં કે આજના આ સવારે ના સાતેય રંગો ધીરેધીરે અંતરમાંથી ઊઘડે છે!

શક્ય છે, તમે સવારની આ ક્ષણોમાં સતત ગૂંચવાયે જતા જનતા પક્ષના રંગોમાં અટવાઈ ગયા હો કે પછી બે ચેસ-ચેમ્પિયનોની ચાલની શાબ્દિક કોમેન્ટરી વાંચવામાં લીન હો! કબૂલ કરું છું કે આ ઘટનાઓની પરંપરામાં વીંટળાઈ જવાનો એક રંગ હોય છે પણ આકાશમાં પ્રગટતો અને અનુભવાતો રંગ ચેતના પર જે ચિરંતન છબી ઉપસાવે એની તોલે તો ના જ આવે!

બંગાળના સમર્થ કવિ બુદ્ધદેવ બસુ તો આવા સુંદર આકાશને અને સુંદર આકાશ અનુભવવાની આ ક્ષણોને 'અસહ્ય' કહીને જ ઓળખી શકે છે : કી અસહ્ય સુંદર! કેટલું અસહ્ય સુંદર!!

રોજ સવારે ભૂરું આકાશ હોય, ને ઋતુની વાત ન્યારી અને આ વર્ષાઋતુની વાત ન્યારી : વર્ષાઋતુમાં સૌંદર્ય જ અસહ્ય! લાગણીનો ઉછાળ અસહ્ય તો કોઈની ભીની ભીની યાદ પણ અસહ્ય અને વિરહનું તો નામ જ અસહ્ય!!

વર્ષાઋતુનું આકાશ જે ક્ષણિક છે, એને તુર્ત ઓળખી બતાવે છે... સાચવજો! ક્ષણિક આ સર્વસ્વ! ક્ષણભુંગર હરેક ઘટના! અને એની સમાંતરે જે ચિરંતન છે, જે ચિરંજીવ છે... એ આનંદનો અણસાર આપે ચે.

આ સવાર અસલ મધુર લાગે છે. કારણ કે કશીક ચિરંજીવિતાનો અણસાર આવે છે. બાહ્ય અને ભીતર એક જ સૂર છે, એક જ સ્વર છે, એક જ ગીત છે, એક જ અનાદિ શબ્દ અને એનો નાદ છે... એનો અણસાર આપે છે.

તમે આંખો સહેજ ઊંચી કરો અને આકાશને નજરથી સ્પર્શો તો જ માણી શકશો ને? તમારે તો ગઈ કાલે લીધેલા તાતા કે ફિન્લેન્ડ સરની ચઢઊતર જોવી છે કે તમારે તો તેલ કે મરીના ભાવ કેમ નીચા ગયા, એની ચિંતા ઉપજાવવી છે. કબૂલ કરું છું તમારા માટે એ અનિવાર્ય હશે પણ આકાશમાં આજે સવારે તો કવિતાની પંક્તિ જેવા અસહ્ય સુંદર શબ્દો અંકાયા છે. એક નજર તો માંડો! એક વાર તો નજરને ઊંચી કરો!

તમારી નજરનો સેતુ આકાશ સાથે રચે, એવી એકાદ બારી હોય તો બસ છે... અરે! એકાદ નાની અટારી કે ગોખ રોજિંદી બનતી ઘટનાઓ અને એની ક્ષુલ્લકતાની સભાનતા માટેય... એકાદ બારીઘરની અને હૃદયની ખુલ્લી રાખવી સારી, અનેક સંબંધોની ઘટમાળમાં તમે અનુભવશો કે આકાશ સાથે જોડેલો સંબંધ જ એક સ્થિર અને ચિરંતન સંબંધ છે, અંતે તો, આકાશમાંથી રોજ સવારે ઊઘડતા અને ઊકલી શકતા શબ્દો જ તમારા હૃદય ઉપર ચિરંજીવ છાપ રચી શકે.

અને આકાશ ક્યારેય મૌન નથી હોતું. ઝીણું, ધીમું, અસહ્ય સુરીલું સંગીત આકાશમાંથી નિરંતર વહેતું હોય છે... એ સાંભળવા માટે કાનને તમારે સમજાવવા પડે! આકાશ અફાટ છે, અમાપ છે એટલે જ આપણા ચિત્તમાં વસેલી સંકુચિતતાને સ્થાને એક વિસ્તારનો અનુભવ કરાવે છે. વિસ્તાર સાથે, એક ઊંચાઈનો વિસ્તાર અને ઊંચાઈ સાથે એક વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્ય રજૂ કરે છે. અને આ પરિપ્રેક્ષ્ય સમજવાની, વાત બહુ મહત્ત્વની છે. તત્કાલ બનતી ઘટનાની ક્ષુલ્લકતા સમજાતી નથી અને ચિત્તને કોરી ખાય છે. પણ વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં એ ઘટના 'ક્ષુલ્લક ઘટના' તરીકે ઓળખાય તો તણખલા જેવી ઘટના વિક્ષુબ્ધ ન કરે!

સૌંદર્ય માણતી વખતે કે અનુભવની પળોમાં આવી ભારેખમ ફિલસૂફી જેવી વાતો તા કરવી જોઈએ એ હું ક્યાં નથી જાણતો? પરંતુ એટલું જરૂર જાણું છું કે ગઈ કાલે બપોરે ઓફિસે આવેલા જગદીશચંદ્ર કે માધવલાલ જે કાંઈ બોલી ગયા એનો ઉચાટ આ સવારેય ચાલુ હોય અને એ ઉચાટના કારણે આવી અસહ્ય સુંદર સવારની તમે ઉપેક્ષા કરો – બસ! આ વા તમને સ્વીકાર્ય ના હોવી જોઈએ.

મનને — ચિત્તને — શાંત કરવાનો, ચિત્તની —હૃદયની સંવાદિતા સાધવાનો કીમિયો છે — આકાશ સામે ટગર ટગર જોયા કરવાનો! સાચું કહું છું : અજમાવી જોજો આ અદ્ભુત ચમત્કારિક કીમિયો! તમે એટલું તો જરૂર માનતા હશો કે રંગ તમારા અંદરના સુષુપ્ત સંવેદનને જગાડે છે. કવિની ભાષામાં કહું કે... ઝંકૃત કરે છે. ભૂરાભૂરા આકાશ સામે ટગરટગર જોવાથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિ... આનંદભરી શાંતિ — સિતારના મૃદુ, ધીરા તાર ઝંકૃત થતા રહેતા હોય એવી શાંતિનો અનુભવ કરાવશે તો ઘેરું, કાળું, મલિન આકાશ મનની ઉદાસી અને ઉદ્વિગ્નતાને સંકોરે છે, આકાશમાંથી વરસતાં ઝરમર ફોરાં મનને એક લયમાં લાયાન્વિત કરે છે તો મુશળધાર વર્ષા હૈયામાં, ચાલતી લાગણીઓનો ખળભળાટ મચાવે છે. મેદાનમાં પથરાયેલું લીલુંછમ ઘાસ અને લીલી બિછાત કાઈ અકળ —અગમ્ય પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરાવે છે, તો ચમત્કારની જેમ થોડી ક્ષણો છાઈ ગયેલું ઇન્દ્રધનુ આપણને મુગ્ધ — નર્યા મુગ્ધ બાળક બનાવી દે છે.

રંગોની ચોમેર વેરાયેલી આવી વિવિધતા અને તેની રટણ તો એક પળેય ચૂકવા જેવી નથી હોતી, અને તમે તો સવારના જ ઓરડાના ખૂણે ઊભડક બેસી, છાપામાં મોં સંતાડી દો — એ ભલા પ્રકૃતિ સાથે આચરેલો તમારો ભારોભાર અન્યાય છે!

તમારી નિરાંતની પળોમાં તમે ગીત-સંગીત ના સાંભળો તો માફ. શાસ્ત્રીય સંગીતના જલસામાં ના જાઓ તો માફ પણ સવારમાં પક્ષીઓનાં રેલાતાં ગાન તરફ કાન ના માંડો, એ અક્ષમ્યા!!

ચોવીસ કલાકમાં આકાશ કેટલા રંગો બદલે છે અને એ રંગો તમારી સંવેદના ઉપર શી શી અસર જગાવે છે, એનો અનુભવ તો શબ્દોથી મઢવો મુશ્કેલ છે! કવિઓ સરસ શબ્દ-ચિત્રો આપે, સંવેદનો આલેખે તોય એમના મનમાં એવી લાગણી તો રહી જ જવાની કે ‘કેમ ન કરે બલિ?’ શી રીતે કહેવું અને કયા શબ્દોમાં વર્ણવવું ?

વર્ષાઋતુનું આ આકાશ તમને મેઘમલ્હાર ગાતાં ન શીખવે પણ મેઘમલ્હાર સાંભળવાની એક તીવ્ર આરજુ — ઇચ્છા તો જરૂર જગાડે અને એય નાનીસૂની વાત નથી.

આકાશ તમને સતત ધીરજથી રાહ જોવાનું શિખવાડે છે. કોઈ પરિસ્થિતિ કોઈ મનોદશા એકધારી, એકસરખી રહેતી નથી. આકાશ હંમેશાં મૌનની વાણીમાં કહેતું હોય છે. ‘રાહ જુઓ’ પરિસ્થિતિ બદલાશે મનોદશા બદલાશે!

આકાશ મૌનની જે લિપિ અંતરમાં કોતરે છે, એ લિપિ ઉકેલવા જેવી હોય છે, એનાં રહસ્યો કેવળ અદ્ભુત હોય છે. એ રહસ્યોમાં હંમેશાં ચમત્કારનો અને મુગ્ધતાનો અજબ અંશ હોય છે.

તમે નિદ્રાધીન હો છો, ત્યારે તમારા અચેતન મનમાં ઊગતાં સ્વપ્નોનું સાક્ષી કેવળ આકાશ હોય છે અને આ સ્વપ્નોને સાકર કરવાનો કીમિયો કેવળ આકાશ જાણે છે.

નિરંતર અસ્ખલિત વહી જતા સમયને મારે, તમારે અને સહુએ ચોવીસ કલાકના ચક્રથી જ જો ઓળખવાનો હોય તો ચોવીસ કલાકમાં એક જ સવાર ઊગે છે અને એવી કેટલી સવાર છે, જેને આપણે ‘અસહ્ય સુંદર’ સવારનું બિરુદ આપી શકીએ?

તમારી સવારને તમે આકાશ દ્વારા જ ઓળખી શકો – તમારા માથા ઉપરના અફાટ, અમાપ બાહ્ય આકાશથી અને ભીતર ચિત્તમાં ઊંડે ઊંડે ફેલાયે જતા આકાશથી, આ બંને આકાશ જ્યારે એક મેઘધનુ જેવું સાયુજ્ય રચે ત્યારે જ સૌંદર્યની એક એવી અનુભૂતિ જગાડે કે.... કહેવું પડે : ‘અસહ્ય સુંદર!!’

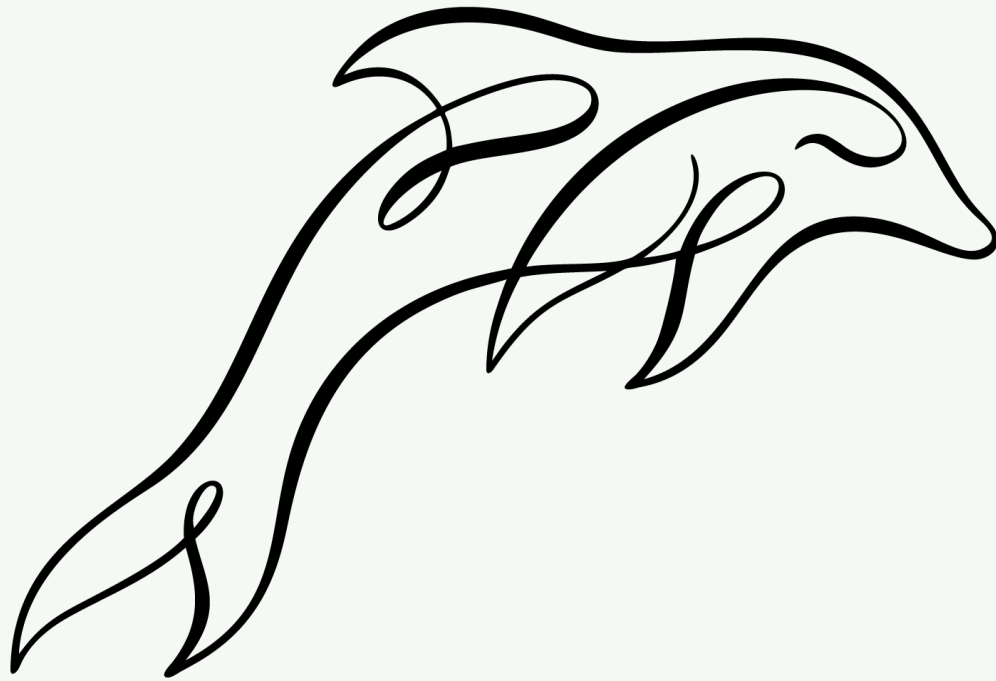
ચોગરદમ વ્યાપી ગયેલા ભયંકર ઘોંઘાટમાં આજ મને મારો અવાજ સંભળાતો નથી અને સંભળાય છે ક્વચિત તો ઓળખાતો નથી. મારે મારા અવાજને ઓળખવા માટે આકાશ તરફ જ મીટ માંડવી રહી. એ આકાશ જે બધા ઘોંઘાટને અને અવાજોને શોધી લે છે અને કેવળ મારો અવાજ મને પાછો સોંપે છે!

આજની આ સવારની ક્ષણો એવી મધુર છે કે મારો અવાજ મારો આગવો અવાજ - સાંભળી શકું છું.

આજની સવારે તમેય આ ક્ષુલ્લક ઘટનાઓને આલેખતું છાપું જરા બાજુમાં સેરવી દો તો જ આપણો સંવાદ રચી શકાશે.

તમને આટલું કહ્યા પછીય મને તો કંઈક કહ્યાની લાગણીનો સંતોષ છે : બાકી કવિમિત્ર કરસનદાસ લુહાર કહે છે એમ ‘આ આંધળાનગરને અરીસા વિષે કહું? કે ભાલો એઈ સકાલ બેલાય ! ! !’

(શબ્દના લેન્ડસ્કેપ)

મારી હાજરી નહોતી

બરકત વીરાણી 'બેફામ'

ગલતફહેમી ન કરજે, એશ માટે મયકશી નહોતી,
મને પણ શેખ! તારી જેમ આ દુનિયા ગમી નહોતી.

ખબર શું કે ખુદા પણ જન્મ આપી છેતરી લેશે?
જીવ્યો ત્યારે જ જાણ્યું કે એ સાચી જિંદગી નહોતી.

નથી એ દોષ તારો કે મળ્યાં છે ઝાંઝવાં, સાકી!
પીવા હું ત્યાં ગયો કે જ્યાં ઘટા કોઈ ચડી નહોતી.

બહુ કપરા દિવસ વીત્યા હતા તારી જુદાઈમાં;
કે નહોતી રાત જુલ્ફોની, વદનની ચાંદની નહોતી!

મિલનની ઝંખના તો જો! કે તારી શોધ કરવામાં,
લીધી છે રાહ એવી પણ કે જે તારી ગલી નહોતી!

વિતાવી મેં વિરહની રાત એનાં સ્વપ્ન જોઈને;
કરું શું? મારી પાસે એક પણ એની છબી નહોતી.

મહોબ્બતમાં કશું ફળ ના મળ્યું; નિર્દોષતા તો જો!
રહી એ એવી જન્નત જ્યાં દખલ શયતાનની નહોતી.

હતી એક મુફ્લિસી પણ દોસ્ત, પડદામાં મહોબતના,
હતાં ફટેલ વસ્ત્રો, એ ફક્ત દીવાનગી નહોતી.

ન દો ઉપચારકોને દોષ મારા મોતને માટે,
એ કુરબાની હતી મારી, એ મારી માંદગી નહોતી.

રડ્યા 'બેફામ' સૌ મારા મરણ પર એ જ કારણથી,
હતો મારો જ એ અવસર ને મારી હાજરી નહોતી.

ગઝલ

લેખ

સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ

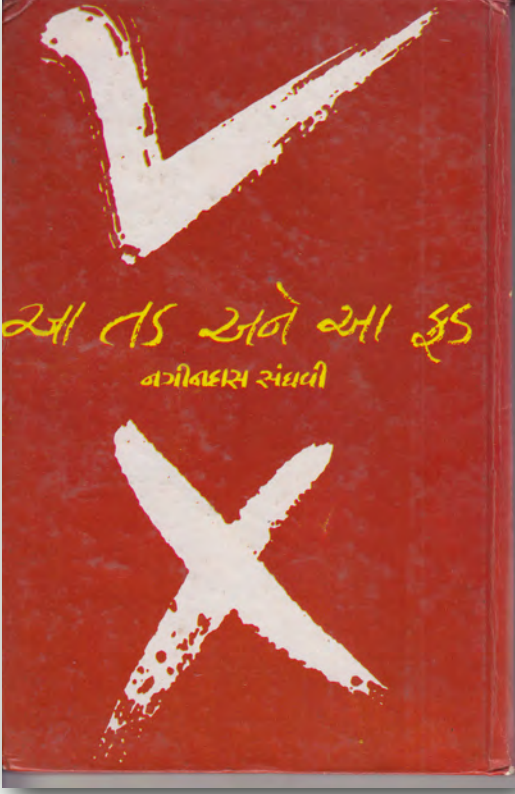
નગીનદાસ સંઘવી

[સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો મુદ્દો હમણાં વળી સાહિત્ય પાસેની વિચિત્ર અપેક્ષા રૂપે ઉછાળવામાં આવ્યો છે ત્યારે આજથી ૨૫ વર્ષ પહેલાં થયેલો આ લેખ ઘોતક બની રહેશે. –સંપા.]

હિન્દુત્વ જ રાષ્ટ્રવાદ છે અને આ મુખ્ય ધારામાં સામેલ થયા વગર કોઈ વ્યક્તિ સાચા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં ભારતીય નાગરિક બની શકે નહીં તેવો સંઘ-પરિવારનો ખ્યાલ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ-કલ્ચરલ નેશનલીઝમ-ને નામે ઓળખાય છે. વૈચારિક અને ઐતિહાસિક રીતે તદ્દન બિનપાયાદાર આ ખ્યાલનાં ભયંકર પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોયાં-જાણ્યાં છે.

“શાંત અને વ્યવસ્થિત સમાજ સ્થાપવા માટે સૌથી પહેલાં શું કરવું જોઈએ?” તેવા સવાલના જવાબમાં કુંગ-કુંત્લે (કોન્કુશિયસે) કહેલું કે “સૌથી પહેલાં તો એક શબ્દકોશ બનાવવો જોઈએ, જેમાં દરેક શબ્દનો ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય. લોકો ચોકસાઈપૂર્વક શબ્દો વાપરે તો સામો માણસ સ્પષ્ટ અર્થ સમજે. સમાજમાં ગેરસમજ ન થાય. ગેરસમજ ન હોય તો ઝઘડા, ટંટાફિસાદ ન રહે અને સમાજ આપોઆપ શાંત અને વ્યવસ્થિત બને.” થોડી અતિશયોક્તિ જરૂર છે, પણ વાત તદ્દન ખોટી નથી. હિન્દુત્વ જેવા શબ્દો સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ અર્થમાં વાપરતા થઈએ તો ઘણા મતભેદ અને મનભેદ પણ ટાળી શકાય.

પૂરો કસ કાઢી લીધા પછી ભારતીય જનતા પક્ષે હિન્દુત્વનો ખ્યાલ મહાઅધિવેશનના ઠરાવમાંથી પડતો મૂક્યો છે, પણ હિન્દુત્વ અને રામમંદિર બન્ને ભાજપને એવાં વળગ્યાં છે કે સહેલાઈથી છોડ્યાં છૂટે તેમ નથી. અધિવેશનની પૂર્વસંધ્યાએ અટલબિહારી વાજપેયીને એકાત્મતા એવોર્ડ અપાયો ત્યારે નાની પાલખીવાળા અને અટલબિહારી વાજપેયીનાં વક્તવ્યોમાં હિન્દુત્વનાં અર્થઘટનનો થોડો ઊંડાપોહ થયો, પણ જાહેર સભામાં આવી છણાવટ હંમેશાં અછડતી આટોપી લેવી પડે છે, હિન્દુ તત્ત્વ (હિન્દુઈઝમ) અને હિન્દુત્વ વચ્ચે નાની પાલખીવાલાએ

દોરેલી ભેદરેખા વાજપેયીએ નકારી કાઢી અને હિન્દુ વિચારધારાનો નિચોડ એટલે હિન્દુત્વ તેવું પ્રસ્થાપિત કરવા માટે યુક્તિવાદ લડાવ્યો.

છોક પ્રાચીન કાળથી વિકસતી રહેલી અને કાળક્રમે અવનવા રૂપરંગ ધારણ કરનારી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિચારધારા 'હિન્દુ' એવા પશ્ચિમ એશિયાઈ નામે ઓળખાય છે. મુસ્લિમોએ આ શબ્દને વ્યાપક બનાવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'હિન્દુ' શબ્દ નથી. હિન્દુ વિચારધારા સર્વસમન્વયવાદી, ઉદાર, બુદ્ધિનિષ્ઠ અને પ્રમાણમાં શાંતિપ્રિય પરંપરા છે અને હિન્દુત્વ આ બધા ગુણવિશેષોનો સમૂહ છે, ભારતીયતાનું પ્રતીક છે અને રાષ્ટ્રભક્તિનો એકમાત્ર આધારસ્તંભ છે. હિન્દુત્વ જ રાષ્ટ્રવાદ છે અને આ મુખ્ય ધારામાં સામેલ થયા વગર કોઈ વ્યક્તિ સાચા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં ભારતીય નાગરિક બની શકે નહીં તેવો સંઘ-પરિવારનો ખ્યાલ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ-કલ્ચરલ નેશનલીઝમ-ને નામે ઓળખાય છે. વૈચારિક અને ઐતિહાસિક રીતે તદ્દન બિનપાયાદાર આ ખ્યાલનાં ભયંકર પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોયાં-જાણ્યાં છે. અતિ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે, કારણકે

તેમાં અસંખ્ય ધર્મો, સમાજો, અનુભવો અને સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થતો રહ્યો છે. બિનહિન્દુઓએ હિન્દુત્વના પ્રવાહમાં ભળી જવું જોઈએ તેવી માંગણી તો સત્યનું શીર્ષાસન છે અને દરિયાએ નદીમાં ભળી જવું જોઈએ તેવી બેહૂદી માંગણી છે. મુસલમાનોએ હિન્દુઓ પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ તેવી અડવાણીની સલાહ ખુદને વધારે લાગુ પડે છે. લઘુમતી કોમ ભારતને વફાદાર નથી, મુસલમાનો બદા પાકિસ્તાનતરફી છે તેવો અવિશ્વાસ આપણે ધરાવીએ છીએ. ભાજપી વિચાર ધારાના લોકો આટલી મોટી સંખ્યાના લોકો - મુસલમાન-ખ્રિસ્તીઓ અને શીખો - ની નિષ્ઠા અંગે આશંકા ધરાવે છે. આનો સીધો અર્થ એ થાય છે કે રાષ્ટ્રભક્ત થવા માટે હિન્દુ હોવું જરૂરી છે. બીજી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણે સૌ આપમરજીથી નહીં, પણ જન્મના અકસ્માતે હિન્દુ-મુસલમાન બન્યા છીએ અને તેથી જે લેબલો લગાડવામાં આવે છે તે બધાં વ્યક્તિને નહીં પણ તેની સાત પેઢીના જીવતા અને મરી ચૂકેલા પૂર્વજોને કારણે લગાડવામાં આવે છે.

મુસલમાનોને ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રવાહમાં સામેલ થઈ જવાની સુઝિયાણી સલાહ આપનાર લોકો શું કહેવા માગે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ભાષા, વેશ, ધંધાધાપા અને આનંદવિનોદની બાબતમાં આપણે ત્યાં પ્રાદેશિક ભેદભાવ છે, પણ ધાર્મિક ધોરણે કશા ભેદભાવ રહ્યા જ નથી. ગંગાયાત્રાનો આરંભ બિસ્મિલાખાંના શરણાઈવાદનથી શરૂ થાય તેવું ત્રણ પેઢીથી ચાલતું આવ્યું છે, ચિત્રકળા, સંગીત, સ્થાપત્ય, શિલ્પ હોય કે ચીલાચાલુ કસબકારીગરીનું ક્ષેત્ર હોય, લઘુમતીઓ ભારતીય ધારામાં સામેલ થઈ નથી થેવું કહેવામાં નર્યું આંધળાપણું છે. દરેક લઘુમતી થોડીથોડી અલગ પડે છે, દરેકને પોતપોતાની વિશિષ્ટતા હોવાથી તેમને લઘુમતી ગણીએ છીએ. મુસલમાન-ખ્રિસ્તીઓએ હિન્દુત્વધારામાં ભળી જવું તેવી માંગણીનો અર્થ હવે એવો થાય છે કે તેમણે પોતાની લાક્ષણિકતાઓ અને વિશિષ્ટતાનો ત્યાગ કરવો. બીજી રીતે કહીએ તો તેમણે સાંસ્કૃતિક આત્મહત્યા કરવી. આવી અપેક્ષા ગેરવાજબી છે અને તેનાં પરિણામો અત્યંત ખતરનાક છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજનું અસ્તિત્વ ભૂંસી નાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તેનો ઉગ્ર અને હિંસક પ્રતિકાર થયા સિવાય રહેવાનો નથી. આવી માંગણી હિન્દુ વિચારધારાના સમન્વયવાદી ઉદારતા જેવા મૂળ ગુણનો નાશ કરે છે. વધારે સ્પષ્ટ અને કઠોર ભાષામાં કહીએ તો હિન્દુત્વ અપનાવી લેવાની માંગણી કરનાર લોકો હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના દુશ્મન છે. નગરમાં આગ લગાડનારને મોતની સજા ફરમાવનાર કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું સૂત્ર લાગુ પાડીએ તો દેશમાં કોમવાદી હુલ્લડખોરીની આગ પેટાવનારને શી સજા થવી જોઈએ તેની વિમાસણ થાય, કારણ કે નગર કરતાં રાષ્ટ્ર મોટું છે અને વધારે મહત્ત્વનું છે.

મુસલમાનોએ હિન્દુઓની શ્રદ્ધા પ્રત્યે સમજદારી કેળવવી જોઈએ અને અયોધ્યા-કાશી-મથુરા જેવાં વિવાદગ્રસ્ત, શ્રદ્ધાસ્થાનો ઉદારતાપૂર્વક જતાં કરવાં જોઈએ તેવી સલાહ આપનાર લોકો જાતે આવી સલાહનો અમલ કરતા નથી.

સંખ્યામાં, સમૃદ્ધિમાં, સત્તામાં, ભણતરમાં, આધુનિકતામાં હિન્દુઓ તમામ લઘુમતીઓ કરતાં ચડિયાતા છે (પારસીઓ કેટલીક બાબતમાં આગળ છે) તેથી ઉદારતા અને સમજદારી દાખવવાની વધારે ફરજ તો આપણી હોવી જોઈએ, બાબરી મસ્જિદ, જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ કે મથુરાની ઈદગાહની બાબતમાં આપણે મુસ્લિમોના શ્રદ્ધાસ્થાન તરફ વધારે ઉદારતાથી વર્તવા તૈયાર થવું જોઈએ.

આ બધી ચર્ચાબાજી પાણીના વલોણા જેવી વ્યર્થ છે, કારણકે જાગતાને જગાડવાનો વ્યાયામ બિનજરૂરી છે. હિન્દુત્વની બાંગ પોકાર નાર આગેવાનો અને સંઘો આ હકીકતો અને આ દલીલોથી બિનવાકેફ

નથી. પણ રાજકીય લાભલાભની ગણતરીને કારણે તેમણે પોતાની આંખ પર જાતે જ અંધારપટ્ટી લગાવી લીધી છે. ધૃ તરાષ્ટ્રની આંખનો ઉપચાર થઈ શકે અથવા તેને સંજયદષ્ટિનો લાભ આપી શકાય, પણ ગાંધારીના અંધકારનો ઉપાય નથી.

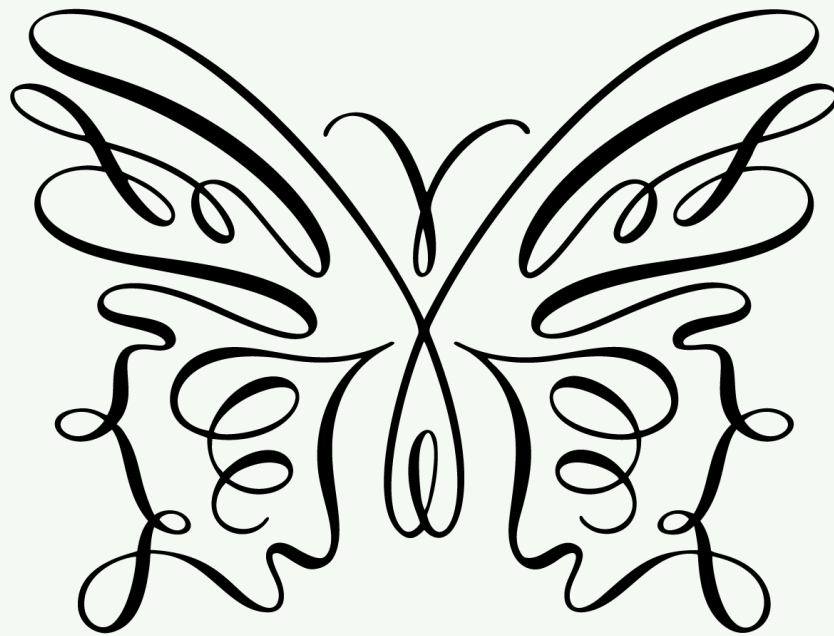
હિન્દુત્વનો પ્રચાર કરતી વખતે જે અર્થ રજૂ કરવામાં આવે છે અને તેનો અમલ કરતી વખતે જે અર્થ લાગુ પાડવામાં આવે છે તે બન્ને વચ્ચે આસમાનજમીનનો તફાવત દેખાય છે. આગળ ચાલીને કહીએ તો ‘અર્થ’ શબ્દનો જ અર્થ બદલી કાઢવામાં આવે છે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીના વિસ્તારમાં રહેતા તમામ લોકો હિન્દુ જ છે તેવું કદાચ પછી આ વિસ્તારના તમામ સમાજો, તમામ ધર્મસ્થાનો, તમામ સૌંદર્યશિલ્પો આપણાં છે તેવી ભાવના હિન્દુત્વવાદીઓ ધરાવતા હોય તેવું લાગતું નથી. આવી ભાવના હોત અને બધા વર્ગોમાં, સમૂહોમાં હોય તો આપણા દેશમાં આટલાં ભયાનક હુલ્લડો ન થયાં હોત. જે સંસ્કારો અને વલણ આપણે સહજભાવે સ્વીકારી લઈએ છીએ તેમાં કેટકેટલાં બિનભારતીય વિચારપ્રવાહોનો ફાળો છે અને કેટલાં ધર્મચિંતનો તેમાં સિંચાયાં છે તેનો ખ્યાલ કરીએ તો છક થઈ જવાય. અનિષ્ટ સામે, અસત્ય સામે સતત લડવું જોઈએ, કારણકે અંધકાર-અસત્ય-અનિષ્ટ તે અહરીમાનની સેના છે અને તેની સામે ઝૂઝી રહેનાર જ અહુરા મજદનો સાચો સિપાહી-બંદો બની શકે છે તે ખ્યાલ જરથુસ્ત્રનો છે. એકેશ્વરવાદનો ચુસ્ત અને વ્યાવહારિક અમલ, વ્યભિચાર અને શરાબ સામેની તીવ્ર નફરત અને હર પ્રકારના ઢોંગધતુરા અને વિધિવિધાન માટેનો અણગમો ઇસ્લામની દેણગી છે. માનવસેવા જ ખરી પ્રભુસેવા છે અને પશ્ચાત્તાપ કરનાર પાપીને મુક્તિ મળી શકે છે. આ ખ્યાલો કેવળ ખ્રિસ્તી ધર્મ સિવાય બીજે કશું જોવા મળતા નથી. દીનદુખિયાની સેવા બીજા કોઈ ધર્મમાં ઉપદેશવામાં આવી નથી અને કરેલાં કર્મની માફી તો મહાવીર જેવા તીર્થકરને પણ મળી શકતી નથી. તેમણે વેઠેલી યાતનાઓને જૈન ગ્રંથોએ કર્મફળ ગણાવ્યું છે. સંન્યાસી જીવન અને નીતિનિયમો બુદ્ધ અને મહાવીરની અગાઉની વિચારધારામાં નથી. મંદિરો બાંધવાં, દેવની પુષ્પ અને ધૂપદીપથી પૂજા કરવી તેવો કોઈ ખ્યાલ વેદગ્રંથોમાં નથી. ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. ટૂંકી વાત આટલી જ કહીએ કે હિન્દુત્વના ઝનૂની પ્રચારકો હિન્દુ ધર્મને કે ભારત દેશને ઓળખતા જ નથી, પછી સમજે તો શી રીતે?

છેલ્લે વાત રહી સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ અંગે ન જાણનારને નવાઈ લાગશે, પણ રાષ્ટ્રવાદની વિભાવના બસો વરસથી વધારે જૂની નથી. મહાભારત અને યાજ્ઞક્ય જેવી ટી.વી. સિરિયલોમાં રાષ્ટ્રનિષ્ઠા અંગે જે કહેવાયું છે તે નર્ચા જૂઠાણાં છે. ફ્રાન્સની રાજ્યકાંતિ અને લોકશાહીના જન્મ પછી સમાજ અને રાજ્યભક્તિનો સમન્વય રાષ્ટ્રભક્તિના રૂપે પ્રગટ થયો અને ફેલાયો (૧૭૮૯ પછી). રાષ્ટ્રભક્તિનો અતિરેક ઘણાં દુષ્પરિણામો લાવે છે. મારો દેશ જે કાંઈ કરે, સારું કરે, ખરાબ કરે પણ તેને વફાદારીપૂર્વક વળગી જ રહેવું જોઈએ તેવા ઉત્કટ રાષ્ટ્રવાદને અંગ્રેજીમાં જિંગોઈઝમ કહેવાય છે. આવી એકમાર્ગી નિષ્ઠાનો ગેરલાભ ઉઠાવીને નાઝીવાદ અને ફાસીવાદે અનેક કાળાં કરતૂતો આચર્યા અને વાજબી ઠરાવ્યા. સાઠ લાખ યહૂદીઓની ઠંડે કલેજે કરવામાં આવેલી નિર્મમ હત્યા આવા રાષ્ટ્રઝનૂનનું પરિણામ છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કહ્યું છે તેમ “મારો દેશપ્રેમ ભૂગોળના કોઈ ટુકડા પ્રત્યેની નિષ્ઠા નથી. દેશનાં મૂલ્યો, સિદ્ધિઓ, દેશના પ્રદાન માટેનો

આદર છે. આપણો દેશ ખોટું કરે ત્યારે તેનો વિરોધ કરવો તે પણ મારા દેશપ્રેમનું એક અંગ છે.” સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ તો નરી શબ્દછલના છે, કારણકે જગતની કોઈ સંસ્કૃતિને કોઈ વિસ્તાર કે વાડામાં પૂરી શકાય તેમ નથી. માણસ રખડતું-ભટકતું પ્રાણી છે. માણસના વિચારો, તેણે કરેલી શોધખોળો, તેનું જ્ઞાન, તેનાં સાધનો, તેની ભાવનાઓ, અપેક્ષાઓ, આદર્શોનાં આદાનપ્રદાન એટલા પ્રમાણમાં થયાં છે અને સતત થતાં જ રહ્યાં હોવાથી સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રવાદ પરસ્પર વિરોધી શબ્દો છે. ટોઈનબી જેવા સમર્થ ઇતિહાસવિદ તો એવું કહેતા કે રાજ્યોના, રાષ્ટ્રોના, ખંડોના જે ઇતિહાસો લખાય છે તે બધા ખોટી રીતે લખાય છે, કારણકે આવા સીમાડા પાડવા શક્ય નથી. શૂન્યની કલ્પના અને આંકડા ગોઠવીને સંખ્યા લખવાની શોધ ભારતમાં થઈ, આરબ વિદ્વાનોએ એ અપનાવી લીધી. ત્યાંથી યુરોપમાં ફેલાઈ અને વિશ્વવ્યાપી બની. પંચાંગની ગણતરી મહિના, અઠવાડિયા, કલાક, મિનિટ અને સેકન્ડના ખ્યાલ સુમેરિયામાં વિકસ્યા, ઇજિપ્તે અપનાવ્યા, ઈરાની બાદશાહ દરિયુષે તેને રાજપંચાંગ બનાવ્યું, ઈરાન જીત્યા પછી રોમન બાદશાહોએ તેનો અમલ કરવા માંડ્યો અને ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયને તેનો વારસો મળ્યો. હવે દુનિયાભરમાં આ પંચાંગ ચાલે છે. આવાં સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનાં છોડિયાંમૂળિયાં પણ ક્યાંથી ક્યાં ફંગોળવાં પડે, ફંફોસવાં પડે. આવું દરેક બાબતમાં થયું છે, થાય છે અને થવાનું છે. તેથી વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદનો ખ્યાલ જેટલો વહેલો દફનાવી દેવામાં આવે તેટલું સૌને માટે હિતાવહ છે.

(૧૬-૧૧-'૮૫)

(‘આ તડ ને આ ફડ’, ૧૯૯૮-માંથી)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

વી-ગ્રંથ

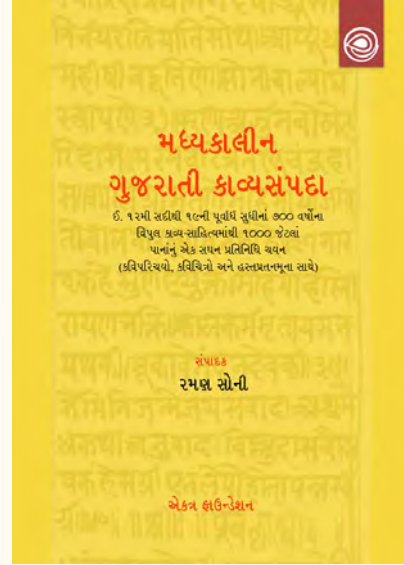
‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા

ઈ. ૧૨મી સદીથી ૧૯મી પૂર્વાર્ધ સુધીનાં ૭૦૦ વર્ષોના વિપુલ કાવ્ય-સાહિત્યમાંથી ૧૦૦૦ જેટલાં પાનાંનું એક સઘન પ્રતિનિધિ ચયન (કવિપરિચયો, કવિચિત્રો અને હસ્તપ્રતનમૂના સાથે)

સંપાદક: રમણ સોની

મધ્યકાલીન કવિતાનું, લગભગ ૧૦૦૦ પાનાંમાં વિસ્તરેલું આ બૃહદ સંપાદન, ૧૨મીથી ૧૯મી સદી સુધીનાં લગભગ ૭૦૦ વર્ષના વિસ્તીર્ણ સાહિત્યના એક આયમન જેવું છે, પરંતુ એ સમગ્ર ગુજરાતી મધ્યકાળની કવિતાનું એક સઘન ને રસપ્રદ ચિત્ર સૌ સામે ધરે છે, એથી એ એક તરત હાથવગો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ છે.

આ સંપાદનમાં, કવિઓની ઉત્તમ લઘુ પદકવિતાની, તેમજ આખ્યાન/રાસ/ચોપાઈ/પદવાર્તા જેવાં દીર્ઘ કાવ્યોમાંથી મહત્ત્વના લાગેલા અંશોની પસંદગી કરેલી છે. જરૂર લાગી ત્યાં લાંબી કૃતિઓની પરિચયદર્શક નોંધો પણ કરી છે. જાણીતા ઉત્કૃષ્ટ કવિઓની કવિતા સાથે અહીં ઓછા પરિચિત કવિઓની પણ માર્મિક કવિતા છે.

મુખ્ય અનુક્રમ કવિઓના સમય-અનુસાર કર્યો છે, પણ એ પૂર્વે કવિનામોનો એક અકારાદિ અનુક્રમ પણ મૂક્યો છે. એથી ઇચ્છિત કવિ સુધી પણ સરળતાથી પહોંચી શકાશે.

કાવ્યકૃતિઓ(Text)ના આરંભે દરેક કવિનો ટૂંકો પરિચય, પસંદ કરેલી કૃતિઓનાં નામ-સંખ્યા (જેમકે ૩૦ પદો; ઓખાહરણ;) વગેરેની ભૂમિકાનોંધ કરીને એ પછી કાવ્યકૃતિઓ મૂકી છે. લોક-કવિતાનાં રચના-સંકલન પણ મધ્યકાળના સમયગાળામાં આવી જાય એથી છેલ્લે પસંદગીનાં લોકગીતો પણ મૂક્યાં છે.

મુખ્ય કવિઓનાં, સુલભ છે એ ચિત્રો મૂક્યાં છે, તથા મધ્યકાળની વિશેષ ઓળખ તરીકે હસ્તપ્રતોના થોડાક નમૂના પણ મૂક્યા છે.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.